

Husztai László
Calvinus János élete

r e c i t i

ReTextum · 10

sorozatszerkesztők

HEGEDÜS BÉLA

VADERNA GÁBOR

munkatárs

MÉSZÁROS GÁBOR

alapító sorozatszerkesztő

LABÁDI GERGELY

Husztai László, a kolozsvári Református Kollégium seniora, 1758-ban fordította le Kálvin János Theodor de Bèze által írt latin nyelvű életrajzát. A mindeddig ismeretlen kézirat a legelső magyar nyelvű fordítása de Bèze szövegének, mely százötven évvel előzi meg Rácz Kálmán 1908-ban készült átültetését. A Husztai tollán magyarul is megszólaló de Bèze-féle Kálvin-élettörténet olyan applikált és akkomodált történeti tudás lenyomatát őrzi, amely a vallásos perzekúció tapasztalatának irodalmi és történeti bizonyítéka egyszerűsmind. A Husztai-féle magyar szöveg értelmében 1758-ban még tart a reformáció. A fordítás, az élettörténet megjelenítésén túl tehát újfajta, *hosszú reformációként* meghatározható korszakfelfogást is javasol.

A *reciti kiadó* ReTextum című könyvsorozata szövegeket közöl. A szerkesztőség és a sorozatszerkesztők koncepciója szerint egy adott szöveg kritikai igényű újra- vagy első közlése nem egy elvárt lépést jelent az ideálisnak feltételezett szövegállapot felé, mivel azt gondoljuk, hogy nincs egy ideális szövegállapot. A sorozatban megjelenő szövegek is csupán szövegváltozatok. Szándékaink szerint egy adott pillanat szakmai kritériumai alapján a legjobbak.

Husztai László

Calvinus János élete

bevezette és sajtó alá rendezte

TÓTH ZSOMBOR

a kéziratot átírta

PAPP KINGA

· r · e · c · i · t · i ·

Budapest

2019

A kiadvány az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció
Kelet-Európában (1500-1800) Kutatócsoport támogatásával készült

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorozható.

A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2064-728X
ISBN 978-615-5478-77-2

Kiadja a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte: Labádi Gergely sablonja nyomán Hegedüs Béla
X_Y-L^AT_EX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
Kálvin János a hosszú reformáció hőse?	
Husztai László magyar nyelvű Kálvin biográfiája (1758)	9
A kézirat és szerzője	11
Kontextusok: protestáns biográfia és hosszú reformáció.	18
A Kálvin-életrajzok kora újkori szöveg-hagyománya	23
Miként olvasható Husztai fordítása? Egy lehetséges kontextus megjelölése	40
Konklúziók	45
A szövegközlésről	46
Szövegközlés	49
Appendix	113
I.	115
II.	116
Szójegyzék.	117
Képmelléklet	122
Névmutató.	123

Köszönetnyilvánítás

Huszi László, a kolozsvári Református Kollégium seniora, 1758-ban lefordította Kálvin János latin nyelvű életrajzát, amelyet Theodor de Bèze írt. A mindezidáig ismeretlen kézirat nemcsak megelőzi Rác Kálmán 1908-ban készült fordítását 150 esztendővel, hanem egyszersmind a legelső magyar nyelvű fordítása ennek a fontos szövegnek. Ez a magyar kézirat soha nem jelent meg nyomtatásban, sőt mindezidáig lappangott; sem az irodalomtörténet-írás, sem az egyháztörténet kutatói, ideértve a magyar Kálvin-szakértőket is, nem szereztek tudomást róla. A kéziratot a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Különgyűjtemények Osztályán találtam meg, kiadását pedig az MTA Lendület programja teszi lehetővé. E szövegkiadás tehát az *MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500-1800) Kutatócsoport* munkatervének szerves részeként készült el. A kézirat átírásának munkálatai, továbbá a Huszi Lászlóhoz kapcsolódó levéltári kutatások során egy sor szakember volt segítségemre, akiknek örömmel mondok köszönetet önzetlenségükért. Így köszönet illeti mindenekelőtt Papp Kingát, aki vállalta a kézirat szövegghű átírását. Hasonlóképpen hálás vagyok Szabó Andrásnak, Ősz Elődnek, Szabadi Istvánnak és munkatársainak, akik Huszi László életéhez kapcsolódó adatokra hívták fel a figyelmemet, továbbá a konkrét levéltári kutatás során nagy segítségemre voltak. Külön köszönet illeti Luffy Katalint, a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár munkatársát és az általam vezetett Lendület kutatócsoport tagját, aki a kézirattal való gyakori foglalkozásaim során a kézirat provenienciájának rekonstruálásától a címlapfotó elkészüléséig mindenben segítségemre volt. Hasonlóképpen hálás vagyok REFO500-as partnerünknek, a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár vezetőségének, hogy lehetővé tették számomra a zavartalan kutatást, és a kézirat díjmentes fotózását. A reformáció 500 éves jubileumának még mindig aktualitással bíró kontextusában talán nem érdektelen, hogy Huszi Lászlónak a Theodor de Bèze (1519–1605) latin nyelvű Kálvin-életrajzából készült magyar fordítását de Bèze születésének 500. évfordulóján tesszük közzé. Szeretném azt hinni, hogy ez több mint szerencsés egybeesés; számomra ugyanis a magyarul megszólaló Kálvin-életrajz egyszerre illusztrálja az ún. *hosszú reformáció* 18. századi és jelenkori kivételes jelentőségét.

Kálvin János a hosszú reformáció hőse?

Husztli László magyar nyelvű
Kálvin-biográfiája (1758)

A kézirat és szerzője

Husztai László fordításának teljes címe így hangzik:

*Calvinus János élete, mellyet a Génévai Ecclesiának L[elki]. Tanitoja THEODORUS BÉZA (:a' ki ő velle mind életében mind Halálában együtt volt:) Deák Nyelven igazán le-irt MDLXIV-dik Esztendőben: És ugyan a' mellyet magyar nyelven elő-adott HUSZTI LÁSZLÓ MDCCLVIII. esztendőben.*¹

A negyedré, megítélésem szerint autográf kézirat méretei a következők: 16,5×20 cm. A kézirat saját számozást követ, arab számokkal jelölt recto-verso rendszerű számozással bír. Utólag kötötték be, a rajta látható két pecsét tanúsága szerint az Erdélyi Múzeum Egyesület Gyűjteményéből maradt fenn, jelenleg a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Különgyűjtemények (Colectii Speciale) Osztálya őrzi. A pecsét alapján a könyvtárba való bekerülését 1902 utánra tehetjük, ami azt is jelenti, hogy a világháborúk és a rendszerváltások zűrzavarait és állománymódosító veszélyeit is szerencsésen túlélte. A kéziratban végig egyetlen kéz írása² látható, és egy letisztázott

¹A kéziratot a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (a továbbiakban: KvEKt Kt) őrzik, jelzete: Ms. 894. (A továbbiakban: HUSZTI, *Calvinus János élete*.)

²Husztai érmelléki lelkipásztori tevékenységét megőrizték a különböző szolgálati helyeken vezetett anyakönyvek, amelyekbe gyakran ő maga saját kezűleg vezette be az általa megkeresztelt, eltemetett vagy összeadott személyek neveit. A Kolozsvári Református Kollégium pénzügyeinek könyvelésére kialakított bevételi és kiadási tételeket rögzítő kódexet 1759. november 1-én maga Husztai László kezdte el vezetni, így a fordítással közel egyidejű írásképp áll rendelkezésünkre. Vö. Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj), Kolozsvár, (a továbbiakban: KvÁLt), fond 430, *Jurnal de casa al Colegiului 1742–1761, Codex accepti et Expensi exhibens Administrationem Rei Pecuniariae Ill. Colegii Reform. Claudiopolitani die 1. Novembris 1759 usque diem, si deo visum fuerit*, 1–84. Ezen autográf bejegyzések írásképeinek összehasonlító vizsgálata alapján hajlok arra, hogy a fennmaradt fordítás Husztai László kolozsvári tanulmányainak idejére tehető autográf kézirat.

végző redakció hatását kelti, gondosan megtervezett címlappal, a szövegen következetesen érvényesített aláhúzásokkal, kiemelésekkel, oldalszámozással, illetve margináliákkal. Fizikális jellemzői, a használatra utaló jegyek és sajátos szerkesztettsége alapján a kézirat jogosan tekinthető *kézírtos publikációnak*.³ A saját oldalszámozása értelmében 79 oldalas kézirat a következő felépítést követi: címlap, élettörténeti narráció,⁴ Kálvin testamentuma,⁵ Kálvin epitáfiuma,⁶ végül a reformátor életművének tételes leírása.⁷

Husztai Lászlót az irodalomtörténet-írás sem fordítóként, sem szerzőként nem tartja számon. Sajnos, a magyar Kálvin-kutatásnak sincs tudomása róla.⁸ A 18. század folyamán egy sor Huszti nevű teológus és írástudó került be a kollektív emlékezetbe,⁹ ám egyik sem tűnik Huszti László rokonának. Mivel 1747-től Huszti László a Kolozsvári Református Kollégiumban tanult, az intézménytörténeti levéltári források és a vonatkozó szakirodalom lehetővé teszik, hogy eléggé jól lefedjük a peregrináció előtti életszakaszt. A peregrinációról és azt követő életútról sajnálatosan keveset tudunk, az adathiányt pedig a meglévő kevés forrás korlátozott hozzáférhetősége is befolyásolja.¹⁰ Így legjobb esetben is csak egy vázlatos életutatót tudunk megjeleníteni, amely remélhetőleg a

³A kézírtos publikáció fogalmához lásd TóTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában* (Budapest: reciti, 2017), 301–302.

⁴HUSZTI, *Calvinus János élete*, 1–60.

⁵*Calvinus János Testamentoma*, uo., 60–65.

⁶*Calvinus János Epitáfiuma*, uo., 73–75.

⁷*Calvinus Jánostól íratott könyveknek catalogusa*, uo., 75–79.

⁸Magyar Balázs Kálvinról szóló terjedelmes tanulmányában külön kitér az irodalmi Kálvin-portékra, de nincs tudomása erről a kézíratról. MAGYAR Balázs, „Johannes Calvinus portré(k): Kálvin ábrázolások, fontosságaik, teológiájuk és problematikájuk”, in *Kálvin kútjából merítve*, szerk. GAÁL Botond és KOVÁCS Ábrahám (Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2009), 174–177.

⁹A következőkre utalok: Huszti Szabó István (1671–1704), Huszti András (?–1755), Huszti Simon György (?–1768).

¹⁰Nagyváradon a Román Állami Levéltár Bihar Megyei Igazgatóságán (Arhivele Naționale Direcția Județeană Bihor – a továbbiakban: BhÁLt) a levéltári forrásoknak a folyamatban lévő digitalizálása miatt nem tudtam

források korlátozások nélküli kutathatóságát követően majd kiegészül. A feltehetően szerény családból származó Huszti László 1747. március 14-én subscribált a Kolozsvári Református Kollégiumba. Az intézményről referáló kéziratok diák- és alumnuslisták táblázatos kimutatásai¹¹ egyértelművé teszik, hogy *oeconomus* tevékenységet is ellátott 1748 és 1751 között, így tehát egyike volt azoknak, akik elvégzett munkával biztosították a kollégiumi ellátásukat. Ez azt jelentette, hogy Huszti és hasonló sorsú diáktársai a legáción, templomi és lakodalmi énekléseken, templomi kéregetésen kívül a patrónusok gazdaságaiban is bizonyos munkálatokat végeztek, vagy felügyeltek.¹² Husztit 1748-ban például Sármásba küldik a tized begyűjtésének felügyelése végett. 1749-ben, Ikafalvi János seniorsága alatt, *pedagogus* lesz. Ez év karácsonykor egyike azoknak a diákoknak, akik a templomi kéregetést (*astatio*) végzik. 1750-ben, vélhetően húsvét idején, március 29-én, vasárnap, szintén a kéregetők egyike. A *praebitor*, azaz kenyérosztói feladatot 1751-

megtekinteni a Huszti László lelkipásztori tevékenységéről referáló margittai, bályoki, kiskereki, értarcsai egyházi anyakönyvek eredeti példányaikat. Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltárban (a továbbiakban: TtREL) ezek közül a margittai, bályoki és a kiskereki anyakönyvek digitalizált változatait tudtam tanulmányozni. A margittai anyakönyv csupán részleges digitalizálása következtében néhány Huszti Lászlóra vonatkozó adatot nem sikerült megtalálni. Köszönet Szabadi Istvánnak, aki felhívta erre a figyelmemet.

¹¹A KvÁLt-ban a Református Kollégium működésére vonatkozó levéltári anyagot több fondban őrzik. Huszti László kolozsvári tartózkodásának és tanulmányainak történetét a 430-as, 465-ös, 466-os és 467-es fondok állományainak az áttanulmányozása alapján rekonstruáltam. A kollégium 18. századi működését jól dokumentálják a különféle kimutatások, a bevételek és kiadások könyvelésétől az 1729 óta vezetett diák és alumnuslistákig. Itt jegyzem meg, hogy sajnálatos módon ezek az értékes források folyamatosan rongálódnak. A diáklista már csak töredék, a 19v. oldalt követő lapok már megsemmisültek, noha még 1905-ben meg voltak hiszen Török István felhasználta kollégiumtörténetéhez. Mondanom sem kell, hogy Huszti László neve is szerepelt ezeken az elveszett oldalakon. (KvÁLt, fond 465, *Nomina Studiosorum Collegii Claudiaci...*, 1r–19v.)

¹²Török István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, 3 köt. (Kolozsvár: Stief Jenő és társa könyvnyomó intézete, 1905), 3:94.

ben kapja meg. Huszti következetesen haladt tovább a kollégiumi élet és mikrotársadalom lépcsőfokain, hiszen 1753-mal kezdődően már feltűnik azon kiváltságos diákok között, akik főúri temetéseken vehettek részt.¹³ 1755-ben két újabb temetésen volt jelen, 1757-ben viszont a kollégium *contrascribájaként* vett részt két újabb temetésen, és az alkalomra írt rövid búcsúztató versei nyomtatásban meg is jelentek.¹⁴ A *contrascriba* munkaköre elsősorban adminisztratív jellegű volt, hiszen a fegyelem fenntartása mellett az anyagi jellegű elszámolások is ide tartoztak, ráadásul a rektornak hetente kellett előtárni a kollégiumi élet eseményeit, kihágásait vagy adminisztrációs relevanciájú történéseit.¹⁵ Az 1757-ben elnyert *contrascriba* tisztséget a *seniorság* követi; Huszti László 1758. április 20-tól 1759. április 24-ig a kollégium *seniora*. A kollégiumi élet kereteiben működő diáktársadalom önrendelkező szervezetének tehát a csúcsára került. Mivel a *seniorság*ot választás eredményeképpen lehetett elnyerni, Huszti valószínűleg a kellő alkalmasság és kapcsolattöke mellett a diákok tetszését is bírta, hiszen ezek választották meg. A *seniorság* elsősorban egy sor adminisztratív és fejlett írástudást igénylő feladat elvégzését jelentette, hiszen a *senior* készítette mind a gazdasági természetű feljegyzéseket (gabona, tűzifa beszerzése, bevételek, kiadások, stb.), mind a kollégiumi élet mindennapjainak fontos eseményeit rögzítő beszámolókat a kéregetéstől a legációk helyszíneinek és a befolyt jövedelmek könyveléséig.¹⁶

Ez az 1758–1759 közötti periódus abból a szempontból is jelentős, hogy Huszti ekkoriban fejezi be fordítását. Fontos felismernünk, hogy a szöveg a kolozsvári református kollégium sajátos íráskultúrájának terméke, sőt az intézmény köré felépülő, ebből táplálkozó sajátos kéziratos nyilvánosság az elsődleges használati kontextusa.

¹³1753-ban Teleki Ádám, illetve Kendeffi Gábor özvegyének elbúcsúztatóján vesz részt.

¹⁴Viski Sára és Bogdányi Sajgó Erzsébet 1757-es halotti prédikációihoz írt egy-egy verset, és mindkét esetben azonosan szignálta őket: *Huszti László. Coll. Contra-Scribája*. A két nyomtatott prédikációt a KvAKt Kt Oratii Funebre (Halotti prédikációk) fondjában őrzik, jelzeteik: 1757/477, 1757/56. Huszti e két versét a függelékben tesszük közzé.

¹⁵TÖRÖK, *A kolozsvári ev. ref. collegium...*, 3:278.

¹⁶TÖRÖK, *Uo.*, 3:278–279.

Mivel Huszti a fordításban nem reflektálja a megírás körülményeit és motivációit, nem kizárt, hogy a fordítás akár a peregrinációra való készülés, vagy legalábbis ennek tervével függhetett össze. Ugyanis látunk arra példát, hogy a kollégiumi diákok patrónusainak fordításokkal kedveskednek, vagy könyveket dedikálnak az éveken keresztül kapott alumniáért, vagy a peregrináció megelőlegezett útiköltségeiért. Szőnyi Sámuel, a kolozsvári református kollégium diákja, patrónusának, Wass Dánielnek ajánlva fordította le magyarra Cserei Mihály *Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum* (1725) című latin nyelvű röpiratát hasonló megfontolásokból 1740-ben.¹⁷ A peregrinációs szándék biztosan ott volt Huszti fejében, hiszen a kollégiumi nyilvántartás jelzi, hogy a seniori hivatal befejezése után küllhoni akadémiákat látogatott.¹⁸ Sajnálatos módon, Huszti peregrinációjának pontos idejéről vagy helyszíneiről nem állnak rendelkezésünkre adatok. Mégis a 18. századi peregrináció sajátos történeti kontextusai, főként a megszorító intézkedések, megengednek bizonyos feltételezéseket. Az 1750-es évekkal induló megszorítások első momentuma az 1753-as szigorítás, amely az udvar engedélye nélküli kiutazókat sújtotta, ezek számára semmiféle javadalom vagy hivatal elnyerését nem engedte meg hazatértük után.¹⁹ Az 1756-os, minden kiutazást befagyasztó rendelet után, 1759-ben jön az újabb változás, amikor a holland egyetemek látogatását megengedték, igaz ezt az engedményt 1762-ben vissza is vonták.²⁰ Az 1759-es változás, amely Teleki József és

¹⁷ *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740. Elhárítás, az Erdély országi gonosz cselekedeteknek meg ujjításáról. Melylyetis Deákból Magyarra fordított a' colosvári Reformatum Collegiomban, Szőnyi Sámuel MDCCXL. esztendőben.* A kéziratot a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: KvAKt Kt) állományának református fondjában őrzik, jelzete: Ms. R. 1144–1147, (Colligatum), 1r–45v.

¹⁸ „Postquam officium Senioris gessisset, Academias salutavit.”(KvÁLt, fond 467, Illustr. Coleg: Refor. Claudiopolitani Liber Expeditionis (1744–1788), 4v–5r.)

¹⁹ TÖRÖK, *A kolozsvári ev. ref. collegium...*, 3:294.

²⁰ G. Henk VAN DE GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795* (Kolozsvár: Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979), 19–20.

Teleki Ádám közbenjárására lépett érvénybe, az udvartól elnyert útlevel és reverzális ellenében több erdélyi számára elérhetővé tette a peregrinációt. Láttuk, Huszti ugyan befejezte seniori mandátumát 1759 augusztusában, mégis 1759. november 1-jén még a kollégium környezetében él, ő kezdi el írni azt a bizonyos latin nyelvű nyilvántartást, amely a kollégium pénzügyeit könyveli. Következésképp, amennyiben sikerült útlevelet is szerezni a református konzisztórium segítségével, még akkor is vélhetően csak 1760 tavaszán indulhatott útra, feltéve, ha akkorra az útiköltséget előteremtette, arról nem is beszélve, hogy ösztöndíjat is kellett volna kijárnia önmaga számára. Mindezen feltételek együttes teljesülése mellett is csak 1760 és 1761 vége között utazhatott ki, és tanulhatott külföldön, bizonyára valamelyik hollandiai egyetemen, mert 1762 elején már újabb szigorítások léptek érvénybe.²¹ Sajnálatos módon, a Hollandiát megjárt peregrinusok között nem találni Huszti László nevét. E tény azonban önmagában nyilván nem cáfolja a peregrinációt.²²

Mivel 1766-ban Huszti már Bályokon lelkipásztor, peregrinációját illetően csak a fenti valószínű adatokkal kell beérnünk. Jelenlegi tudásunk szerint Huszti az Érmelléken élte le életét; az első fontos stáció Bályok, ahol három évig, 1766 és 1769 között volt lelkipásztor. Könnyen lehet, hogy már házasemberként kezdte el bályoki ténykedését, ugyanis itt született meg és keresztelték meg Lídia nevű leányát.²³ Kiskerekiben két alkalommal is lelkipásztorkodott, első mandátuma rövidre sikerült, 1771-től csupán 1772 elejéig tartott.²⁴

²¹ 1762-ben újból teljes tilalom alá került a peregrináció. (Vö. VAN DE GRAAF, *A németalföldi...*, 20.)

²² A Hollandiában és Németországban peregrinált 18. századi erdélyi diákok publikált névsorainak ismételt áttanulmányozása után sem sikerült Husztira vonatkozó adatot találni. A vonatkozó adattárak, úgy tűnik, nem rendelkeznek Husztira utaló adattal.

²³ „NB. Meg-kereszteltetett Huszti László Bályoki prédikátor leánya LIDIA 13. szeptember.” (Vö. TtREL, *A Bályoki reform. Anyaszentegyház Anyakönyve 1746 évtől 1776-ig*, 13v.)

²⁴ Huszti 1771–1772, illetve 1777–1782 közötti ottlétét igazoló digitalizált forrás: TtREL, *A Kis Kereki Szent Ekklesiának az anya könyve...*, 1770. A kétszeri szolgálat ideje alatt celebrált házasságok, temetések és keresztelők dátumait őrizte meg ez a forrás, többnyire Huszti saját kezű feljegyzéseiben.

Valamikor 1772. március 8. után távozik innen, hisz ugyanazon esztendő májusában már a margittai eklézsia anyakönyvébe rögzítette a frissen házasultak adatait.²⁵ A margittai mandátum szintén három évre nyúlt. Az anyakönyvi feljegyzések által beláthatóvá tett, rutinosan ismétlődő eseményeken kívül csak 1774-es betegsége számít rendkívülinek ebből az életszakaszból.²⁶ 1775-ben Huszti szem elől vesződik, ám 1777-ben újra Kiskerekin bukkan fel, ahol 1782-ig szolgál. Ezt követi értarcsai tartózkodása 1783 és 1786 között. Az értarcsai időszak zárja ezt az életút torzót, amelyet reményeim szerint, a kutatási lehetőségek javulásával, az elkövetkezendőkben lesz alkalmam kiegészíteni.

Huszti szépen olvasható jellegzetes írásképe látványosan ugrik ki kortársai és pap kollégái gyakran nehézkes és kevésbé jól olvasható feljegyzései közül. Nem kevés csalódottsággal állapíthatjuk meg, hogy a magyarul és vélhetően latinul is jól és szépen író, sőt verselő Huszti további szövegeket nem hagyott ránk, vagy ezeket nem ismerjük. A peregrináció, úgy tűnik, nem biztosította számára azt a kiugrást és társadalmi felemelkedést, amelyet ő maga is jogosan elvárhatott. Külföldi tanulmányútja után élete nem alakult át látványosan, nem sikerült városra vagy akár egy kollégium megtermékenyítő szellemi környezetébe kerülnie, nehéz tehát megállapítani, hogy társadalmi promóciója mennyire volt sikeres. Nem kizárt, hogy ez is egyik lehetséges oka hallgatásának. Akárhogy is történt, ifjúkori fordításának értéke és ténye méltán biztosít helyet számára a szakmai emlékezetben.

²⁵ Huszti 1772. május 5-én adta össze Jakab Istvánt és Bentzik Erzsébetet. (Vö. TtREL, *A Margittai Reformáta Ekklesiának Jegyző Könyve...*, 38v.)

²⁶ 1774. december 1. és 1775. március 17. között betegeskedett, bizonyára családja nem kis aggodalmára, hiszen ezalatt a periódus alatt 26 embert temettek el. Nagy valószínűséggel valami járvány szedhette az áldozatait. Huszti latin nyelvű feljegyzése szerint: „NB. Tempore aegrotationis meae, a 1ma Xbris usque ad 17 Martii, sepultra sunt persone circiter 26.” (Vö. TtREL, *A Margittai Reformáta Ekklesiának Jegyző Könyve...*, 53v.)

Kontextusok: protestáns biográfia és hosszú reformáció

A fordítás jelentősége nem elhanyagolandó, hiszen a reformátor emlékezetének ily módon történő megőrzése, esetleg (újra)felfedezése a 18. század közepén egy sor izgalmas kérdést vet fel. Kezdve a kora újkori élettörténet és szentkultusz, illetve hagiográfiai hagyomány összeférhetetlenségétől a reformátorok emlékezetének biografikus reprezentációjáig, ennek minden poétikai, homiletikai és historiográfiai ellentmondásosságával együtt.²⁷ Végül kérdés az is, hogy mindez hogyan kontextualizálódik a magyar reformáció történetében és kollektív emlékezetében, milyen megfontolások vezethetnek egy több mint száz éve latinul olvasható szöveg kései 18. századi fordításához, amelyet kizárólag a kéziratos irodalmi nyilvánosság fogadott be és (véltetően) terjesztett is.

Perzekúció, reformáció és élettörténet(írás)

A reformáció hívei ellen irányuló 16. századi vallásos perzekúció tanúságtévő szenvedésként való megjelenítése a korszak mártírológiai irodalmában sajátos „reprezentációs krízist” idézett elő. Ugyan az ún. mártírológiai elbeszélésnek (*récit martyrologique*)²⁸ úgy kellett „hiteles” és a közösségi emlékezetet tápláló narrációkat megalkotni, hogy nem hagyatkozhatott a középkori hagiográfia korpuszára, illetve poétikai és homiletikai eszköztárára, továbbá élesen el kellett határolnia önmagát a reformáció által tagadott szent- és ereklyekultusz minden vonatkozásától. Catharine Randall

²⁷A jelenség 16. századi beágyazottságú és sokrétű tárgyalásához a humanista biográfiától az egyéni és kollektív reprezentációk textuális és ikonográfiai sajátosságainak értelmezéséig lásd Patricia EICHEL–LOJKINE, *Le Siècle des grands hommes: Les recueils de Vies d'hommes illustres avec portraits de XVIème siècle* (Louvain–Paris–Sterling: Éditions Peeters, 2001).

²⁸Christian GROSSE, „«L'office des fidèles est d'offrir leur corps à Dieu en hostie vivante»: Martyr, sacrifice et prière liturgique dans la culture réformée (1540–1560)”, in *Religion und Gewalt: Konflikte, Rituale, Deutungen (1500–1800)*, hg. Kaspar von GREYERZ und Kim SIEBENHÜNER, 221–247 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), 239.

Coats a hagiográfiai és mártirologiai írásmódok szétválásaként írja le ezt a folyamatot, amelynek lényegét a középkori *szent* és a kora újkori protestáns *mártír*, illetve *konfesszor* közötti teológiai és reprezentációs ellentét feszültsége adja.²⁹ A középkori *szent* és a reformációs tanítás szempontjából vitatható test, azaz ereklyekultusz ellenében a protestáns mártirologia az 1560-as évekre egy olyan latin és vulgáris nyelvű korpuszt alakított ki,³⁰ amely a tanúságtévő mártírt, illetve konfesszort állította előtérbe, továbbá a *test* gyakran kultikus felértékelése helyett a kimondott, megvallott és tanúságtévő *igére* tette a hangsúlyt. A gyakran máglyán megsemmisülő mártírok testmaradványai, noha továbbra is a reformációt elfogadó népi vallásosság számára is értékes és vonzó kegytárgyaknak bizonyultak, mégiscsak háttérbe szorultak, sokkal inkább a tanúságtétel és a megvallott *ige*, azaz a kimondott *szó*, vagyis a *szöveggént* is felfogható üzenet került előtérbe.³¹ Ez még inkább felerősödött azokban az esetekben, amikor a mártíromságot nem a halál bekövetkezése, hanem a börtönbüntetés vagy a száműzetés kényszerű elviselése képezte. A vallásos perzekúciót elszenvedő és azt megjelenítő protestáns értelmiség nemcsak egy új narrációt, hanem egy új hőstípust is megteremtett, melynek élettörténete a középkori hagiográfiai *vita* modelljétől sokkal inkább a kora protestáns egyháztörténeti elbeszélés *acta* szövegtípusához került közelebb.³² Továbbá a mártírtörténetek egyre gyarapodó és folyton

²⁹ Catharine RANDALL COATS, (*Em*)*Bodying the Word: Textual Resurrections in the Martyrological Narratives of Foxe, Crespin, de Bèze and D'Aubigné* (New York: Lang, 1992), 1–32.

³⁰ A nyugat-európai mártirologiai irodalom rövid áttekintéséhez lásd TÓTH Zsombor, „Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban: Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez”, *Studia Literaria* 51, 3–4. sz. (2012): 6–36, 11–18.

³¹ RANDALL COATS, (*Em*)*Bodying...*, 11–12.

³² Uo., 19. A hagiográfiától és a „vita”-típusú elbeszéléstől való eltávolodást látszik igazolni az is, hogy John Foxe-nak a *The Book of Martyrs* cím alatt kanonizálódott, 1563 és 1684 között kilenc kiadást megért angol nyelvű mártirologiai munkája valójában *Acts and Monuments...* címmel jelent meg. Vö. John FOXE, *Acts and Monuments of these latter and perilous days...* (London: John Day, 1563). Az online kiadáshoz lásd <https://www.>

fejlődő homiletikai repertoárja – melyhez hozzátartozott a korabeli nyomdatechnológia erőteljes bevonása, ugyanis a szövegeket gazdag illusztrációs anyag egészítette ki – egy olyan tendenciát rajzolt ki, amelyet Randall Coats egy sajátosan kálvinista élettörténeti írásmódként (*Calvinist life-writing*) azonosít.³³

Sajátosan bonyolította ezt a helyzetet az első reformátorok halála, illetve ezek „megfelelő” kultuszának megteremtése. Mind Luther Márton, mind Kálvin János esetében tanítványok, barátok, sőt ellenségek is tollat ragadtak annak érdekében, hogy ezt a kultuszt megteremtésük vagy diszkreditálják.³⁴ Dolgozatunk kérdésfelvetése szempontjából, illetve a vizsgálat lényegét adó magyar forrás sajátosságaiából adódóan itt most csak a Theodor de Bèze³⁵ által írt, Kálvin János életét megőrkítő francia és latin szövegeket vonhatjuk be elemzésünkbe. A de Bèze által jegyzett három élettörténeti elbeszélés³⁶ genezise meggyőzően szemlélteti a hagiográfiai és mártírológiai beszéd- és írásmódok poétikai-homiletikai, teológiatörténeti és historiográfiai különbségeiből adódó módszertani problémákat.³⁷ Kálvin bizalmasa és életrajzírója, de Bèze nemcsak teológus, hanem

johnfoxe.org/

³³Uo., 21.

³⁴A jelenség átfogó érdembeli méltatásához lásd Irena BACKUS, *Life Writing in Reformation Europe* (St Andrews: Ashgate, Aldershot, 2008).

³⁵A genfi reformátor életművének újabb értékeléséhez lásd Alain DUFOUR, *Théodore de Bèze: Poète et théologien* (Genève: Droz, 2006); Irena BACKUS, éd., *Théodore de Bèze (1519–1605): Actes du Colloque de Genève (septembre 2005)* (Genève: Droz, 2007).

³⁶A de Bèze szerzősége alatt megjelent francia és latin nyelvű Kálvin-életrajzok edícióinak áttekintéséhez Frédéric Gardy bibliográfiáját használtam: Frédéric GARDY, éd., *Bibliographie des oeuvres théologiques, littéraires, historiques et juridiques de Théodore de Bèze* (Genève: Droz, 1960). Az edíciók, illetve a kiadástörténeti részletek áttekintéséhez a *Corpus Reformatorum* vonatkozó kötetét, illetve ennek bevezetőjét is használtam: Ioannes CALVINUS, *Opera quae supersunt omnia*, XXI, ed. Guilielmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, (Brunsvigae: C. A. Schwetschke, 1879), 1–20.

³⁷A három élettörténeti beszámoló összehasonlító vizsgálatához lásd Daniel MÉNAGER, „Théodore de Bèze, Biographe de Calvin”, *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 45, no. 2 (1983): 231–255; illetve DUFOUR, *Théodore de Bèze*, 104–105.

kitűnő humanista és impozáns nyelvtudással rendelkező író és költő volt, mégis 1564 és 1575 között tizenegy éven keresztül kísérletezett a megfelelő formai és tartalmi sajátosságokat felmutató Kálvin-életrajz megalkotásával.³⁸ Nem meglepő, hogy Irena Backus ezt a próbálkozást a reformátorok élettörténetének elbeszéléséhez szükséges értelmiség- és irodalomtörténeti kritériumok megalkotási folyamataként definiálta.³⁹ Az első, 1564-es francia nyelvű Kálvin-életrajz,⁴⁰ úgy tűnik, Possidius püspök Ágoston-életrajzát használta mintaként, noha ezt illusztráló konkrét hivatkozás nem található a szövegben.⁴¹ De Bèze legfontosabb célja az volt, hogy Kálvin kegyességét és tanítását jelenítse meg követendő példaként, ne pedig az élettörténet minden epizódját. A reformátor halála után gyorsan megjelenő szöveg igazi könyvsikernek bizonyult, hiszen 1564 és 1565 között kilenc további francia kiadásról tudunk, sőt latin és angol fordítások is készültek ebből a szövegváltozatból.⁴² Az 1565-ös második életrajz,⁴³ Nicolas Colladon jelöletlen kiegészítéseivel, eltávolodott a Szent Ágoston-mintától, és sokkal inkább a történeti hűség embert igyekezett megjeleníteni.⁴⁴ Ez az edíció 1565 és 1663 között öt újabb kiadást ért meg. Végül az 1575-ben latinul megjelent harmadik verzió,⁴⁵ amelyet csupán 1581-ben adnak ki francia fordí-

³⁸Ráadásul az 1565-ös, tehát a második Kálvin-életrajz szövegváltozatát Nicolas Colladon segítségével készítette el, noha ennek a szerzőségét sehol nem jelölte egyértelműen. Vö. BACKUS, *Life Writing...*, 128.

³⁹Uo., 130.

⁴⁰*Commentaires de M. Iean Caluin, sur le liure de Iosué, Auec vne preface de Theodore de Besze, contenant en brief l'histoire de la vie & mort d'iceluy* (Genève: François Perrin, 1564). (A továbbiakban: DE BÈZE, *Commentaires de M. Iean Caluin...*, 1564.)

⁴¹BACKUS, *Life Writing...*, 130–132.

⁴²Uo., 127.

⁴³*Commentaires de M. Iean Caluin, sur le liure de Iosué, Auec vne preface de Theodore de Besze, contenant en brief l'histoire de la vie & mort d'iceluy: Augmentée depuis la premiere edition, & deduite selon l'ordre du temps quasi d'an en an* (Genève: François Perrin, 1565). (A továbbiakban: DE BÈZE, *Commentaires de M. Iean Caluin...*, 1565.)

⁴⁴BACKUS, *Life Writing...*, 135.

⁴⁵*Ioannis Calvini Epistolaee responsa...*Eivsdem I. Calvini Vita a Theodoro

tásban, de Bèze erőfeszítéseinek méltó összegzését adja.⁴⁶ Nemcsak a vallásos biográfia új stílusát alapozza meg, hanem teológiai vonatkozásban az Isten által a kiválasztottak számára megjelölt feladatok és vállalások felismerésének és elfogadásának újszerű értelmezését is körvonalazza.

Mindazonáltal a tanúságtevő, de mártírhalállal nem kulmináló élettörténeti narráció kialakítása komoly kihívásnak bizonyult de Bèze számára is. Az 1564 és 1575 között létrejött Kálvin-életrajzok egy olyan kísérlet (rész)eredményei, amelynek során de Bèze a kora újkori élettörténet sajátosan kálvinista változatát szándékozott létrehozni. Noha kifogástalan humanista műveltsége az antik irodalmi és kulturális minták alkalmazását könnyűszerrel lehetővé tette volna, de Bèze ezek követésétől, akárcsak a középkori hagiográfiai hagyománytól, elhatárolta szövegeit, és főként a Bibliát használta imitálандó mintaként vagy követendő előzményként. De Bèze életrajzai, a későbbiekben látni fogjuk, egy nagyobb mártírológiai program szerves részét képezik,⁴⁷ elsősorban bibliai megalapozású biografikus kísérletként foghatók fel. Ily módon pedig a 16. századi *protestáns biográfia* meghatározó szövegtípusait testesítik meg.⁴⁸

Beza Genevensis Ecclesiae ministro accurate descripta, (Genevae: apud Petrum Santandreanum, 1575).

⁴⁶De Bèze feladata, hogy méltó emléket állítson annak, aki gondolkodó társa, patrónusa majd meghitt barátja volt, és akinek életművét folytatnia kellett, megsokszorozta a kihívás terhét és felelősségét. Ebben a mikrotörténeti kontextusban is figyelemre méltó De Bèze biográfusi és egyházszerzői-reformátori munkája, különösen a Kálvin halálát követő genfi periódusban. (DUFOUR, *Théodore de Bèze*, 99–109.)

⁴⁷Később kerül tárgyalásra az *Icones* (1580) és ennek francia fordítása (*Les vrais povtrraits des hommes illustres*, 1581), illetve ezek sajátos hozzájárulása a biografikus-mártírológiai beszédmód kialakításához.

⁴⁸BACKUS, *Life Writing...*, 137.

A Kálvin-életrajzok kora újkori szöveg hagyománya

A fentiekben már hivatkozott Kálvin-életrajzok rövid bibliográfiai szempontú bemutatása lehetővé teszi, hogy néhány átfogó megállapítást tegyünk a korpusz kialakulásáról és a recepció irányairól, illetve tétjeiről.

Az első Kálvin-életrajz⁴⁹ közvetlenül a reformátor halála után, francia nyelven íródott, és 1564-ben jelent meg. Ez a szöveg kizárólag de Bèze munkája volt. Ez a verzió a Józsué könyvének magyarázatához illesztve jelent meg, pontosabban annak élére került. 1564 és 1565 folyamán ennek az első francia nyelvű életrajznak kilenc további francia nyelvű kiadása⁵⁰ készült el, majd a legelső, francia nyelvű Kálvin-szövegeket közreadó 1842-es kiadásba is bekerült.⁵¹ A nemzetközi recepciót biztosító latin változata ennek az első életrajznak szintén megjelent 1564-ben,⁵² illetve két-két angol és német fordítást is regisztrál a bibliográfiai áttekintés.⁵³ A második, 1565-ös életrajz⁵⁴ eredetileg szintén francia nyelven készült, és Nicolas Colladon jelöletlen kiegészítéseit tartalmazza. A francia recepciótörténet rekonstruálásához a Gardy-féle bibliográfia mellett ezúttal a második életrajz 1657-es edíciójának 1864-ben készült annotált kiadását⁵⁵ is használhatjuk. Ez a szövegvál-

⁴⁹DE BÈZE, *Commentaires de M. Iean Caluin...*, 1564. A Gardy-féle bibliográfia 173-as tétele. (Vö. GARDY, *Bibliographie...*, 105.)

⁵⁰Gardy bibliográfiájában a 174-től 182-ig terjedő tételekről van szó. (Vö. GARDY, *Bibliographie...*, 105-109.)

⁵¹A bibliográfia 183-as tétele. (Uo., 109.)

⁵²*Ioannis Calvini In librum Iosue brevis commentarius, quem paulo ante mortem absoluit, Addita sunt quaedam de eiusdem morbo et obitu...* (Genevae: ex officina Francisci Perrini, 1564). (A továbbiakban: DE BÈZE, *Ioannis Calvini In librum Iosue...*) Bibliográfiai leírásához lásd GARDY, *Bibliographie...*, 109.

⁵³Uo., 109-112.

⁵⁴DE BÈZE, *Commentaires de M. Iean Caluin...*, 1565. A Gardy-féle bibliográfia 189-es tétele. (Vö. uo., 112.)

⁵⁵A kiadást bevezető terjedelmes előszó utolsó szakasza, a *Notice Bibliographique*, a francia szövegváltozatokat tekinti át, és megállapítja, hogy

tozat is rendkívül népszerűnek bizonyult a franciául (is) olvasók számára, hiszen a 16–19. századok folyamán hat további kiadása látott napvilágot.⁵⁶ És bár készült német és két holland⁵⁷ fordítása is, érdekes módon, latin szövegváltozatról nincs tudomásunk. A harmadik, azaz az 1575-ös életrajzot⁵⁸ de Bèze latinul írta meg, és az általa sajtó alá rendezett Kálvin-levelek élére tette. Ez a harmadik és latin nyelvű életrajz a levelezés újabb (1576, 1597) kiadásában,⁵⁹ illetve az *Opera omnia*⁶⁰ 1617-es és az *Institutio*⁶¹ 1654-es kiadásában is változatlanul helyet kapott. Jókora késéssel, csupán 1681-ben készült el a francia fordítása ennek az eredetileg latinul megírt élettörténetnek.⁶² Ezt pedig egy sor más nyelvre (német, angol, holland) történő fordítás is kiegészítette.⁶³ Külön figyelmet érdemel Gardy bibliográfiájának 221. tétele, amely az eddig ismert egyetlen magyar fordítást hivatkozza: „Kálvin János élete. Pontosan megírta: Béza Tódor, a genfi egyház lelkipásztora. 1574. Fordította: Lic. Rác

a legteljesebb francia nyelvű Kálvin-életrajz az 1657-es edíció. (Vö. *Vie de J. Calvin par Théodore de Bèze*, Nouvelle édition, publiée et annotée par Alfred FRANKLIN, 1–61 (Paris: Cherbuliez, 1864), 53–61. Gardy bibliográfiájában az 1657-es edíció 193-as, míg az 1864-es annotált kiadás 196-os tételként jelenik meg. (Vö. GARDY, *Bibliographie...*, 115, illetve 116.)

⁵⁶A Gardy-bibliográfia 190-tól 195-ig terjedő tételeiről van szó. (Uo., 112–116.)

⁵⁷Uo., 116–119.

⁵⁸DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae*. A Gardy-féle bibliográfia 200-as tétele. (Vö. GARDY, *Bibliographie...*, 119.)

⁵⁹Lásd a Gardy-féle bibliográfia 201–203-as tételeit. (Uo., 119–121.)

⁶⁰*Johannis Calvini Opera omnia theologica in septem tomos digesta* (Genevae: apud Johannem Vignon, Petrum & Jacobum Chouët, 1617). (Vö. GARDY, *Bibliographie...*, 121.)

⁶¹*Johannis Calvini Institutionum Christianae religionis libri quatuor* (Lugduni Batavorum: ex officina Davidis Lopez de Haro, 1654). (Vö. GARDY, *Bibliographie...*, 121.)

⁶²A Gardy-bibliográfia 211. tétele. Ezt az 1681-es francia fordítást 1830-ban újra kiadják. (Uo., 123.)

⁶³Ennek a jelentős fordításkorpusznak az áttekintéséhez lásd a Gardy-féle bibliográfia 211-től 220-ig terjedő tételeit. (Uo., 123–126.)

Kálmán. Pápa, 1908. (Kálvin János Művei, VII).⁶⁴ Traduction par Coloman Rácz, pasteur-aumônier du Gymnase réformé de Papa de la 3e édition (latine) de la Vie de Calvin.⁶⁵ A bibliográfia adatai csak részben helytállóak. Nyomatásban valóban csak Rácz Kálmán magyar nyelvű fordítása jelent meg, de mindenképpen regisztrálnunk kell Huszti László kéziratban maradt 1758-as fordítását, amely a Kálvin- és de Bèze-recepciót újabb textussal gazdagítja. A három élettörténeti narráció nyomtatott változatai (1564, 1565, 1575) egy további, rendkívül gazdag korpusz kialakulását tették lehetővé. Az eredetileg francia és latin nyelven megírt szövegek számos új kiadásban és fordításban továbbították a Kálvin-kultuszt, amelyet de Bèze tudatosan próbált megteremteni. Hiszen egyértelmű, hogy a francia nyelvű élettörténetek mindenekelőtt a franciaországi vagy a francia, esetleg svájci területeken élő és franciául is olvasó protestáns közönséggel próbálták elfogadtatni Kálvint mint *francia* reformátort. Erre annál is inkább szükség volt, hiszen Kálvin genfi emigránsként élte le élete nagy részét, sőt reformátori tevékenységének, illetve reformátori életművének irodalmi termése is a svájci emigrációhoz kötődött. De Bèze jogosan érezhette, hogy a francia reformáció történetébe integrálni kell Kálvint, hiszen élete és emlékezete sokkal inkább Genfhez kötődött. Az 1580-ban kiadott, a Francia Királyság reformált egyházának a történetét előadó munkájában de Bèze tudatosan beleszővi a Genfben tevékenykedő Kálvin viselt dolgait is, és nagy genfi prédikátorként (*Calvin, grand predicant de Genève*) utal számos alkalommal rá.⁶⁶ A kiadások ilyenfajta áttekintése de Bèze biográfiai programjának, azaz a protestáns, sőt kálvinista mártírológiai beszéd- és írásmód megteremtésének kísérletét is jól szemlélteti. Kálvin életrajza nagyon sokszor nem önálló kiadványként, hanem a prédikátor más szövegeinek kíséretében, sőt gyakran ezek bevezetéseként jelent meg. Különösen megfontolt szöveggondozás és kompozicionális tervezés eredmé-

⁶⁴Újabb kiadások: Theodor BÈZE, *Kálvin János élete*, ford. RÁ CZ Kálmán (Budapest: Kálvin, 1998; 2017).

⁶⁵GARDY, *Bibliographie...*, 126.

⁶⁶Théodore DE BÈZE, *Histoire ecclésiastique des églises réformées au royaume de France* (Anvers [Genève]: Jean Remy, 1580), 732.

nye, ahogy az 1575-ös levélgyjtemény élére kerül Kálvin életrajza. Ebben a kompozícióban az élettörténet után olvasható levelek valószínűleg ego-dokumentumok, amelyek a rendkívüli életút, de főként a kálvinista mártírológiai paradigma szerint konfesszornak nyilvánítható reformátor kijelentéseit és tetteit igazolják. Ellentétben a középkori hagiográfia életrajzi narrációival, sőt a szent testének, illetve ereklyéinek az előtérbe állításával, a kálvinista mártírológia, különösen de Bèze diskurzusában, a szóra, a hitvallásra és a hit tanúságtévő megvallására teszi a hangsúlyt. Az 1575-ös harmadik és latin nyelven keletkezett élettörténet ebben a vonatkozásban is meghatározóan kontextualizálja a levelezési korpuszt, és „beszélte-ti” Kálvint.

Fontos felismernünk tehát, hogy Kálvin halálát követően – elsősorban de Bèze erőfeszítéseinek köszönhetően – a felépülő Kálvin-kultusz számára az emlékezeti anyagot egy rendkívül változatos nyelvű és műfajú (bibliai kommentár, levelezés stb.) nyomtatott korpusz biztosította, amelynek darabjai kétségtelenül eljutottak Erdélybe és Magyarországra is. Kérdés csupán az, hogy hozzájárultak-e egy kora újkori Kálvin-kultusz megalapozásához. Bár erre a kérdésre egyelőre kielégítő válasszal nem szolgál ez a dolgozat, mégis tesz néhány fontos megállapítást, elsősorban egy ismeretlen magyar kéziratot forrás alapján.

Az ismeretlen 1758-as magyar fordítás

Noha Huszti kissé félreérthetően fogalmaz kézírata címében, hiszen az élettörténet 1564-es megalkotására utal vissza, fordítása latin és nem francia minta alapján készült. Huszti kézírata a *harmadik életrajz* szövegének a fordítását adja, amely legelőször, amint láttuk, a következő kiadásban nyert napvilágot: *Ioannis Calvinii Epistolae et responsa. Eivsdem I. Calvinii Vita a Theodoro Beza Genevensis Ecclesiae ministro accurate descripta. Omnia nunc primum in lucem edita, Genevae, apud Petrum Santandreamum, MDLXXV.*⁶⁷ A lefordított latin szöveg címe: *Ioannis Calvinii vita a Theodoro Beza Genevensis*

⁶⁷Vö. DE BÈZE, *Ioannis Calvinii Epistolae...* A Gardy-féle bibliográfia 200-as tétele. (Vö. GARDY, *Bibliographie...*, 119.) A szöveg kiadása a Corpus Reformatorumban: CALVINUS, *Opera quae supersunt...*, 120-172.

Ecclesiae Ministro accurate descripta.⁶⁸ Tekintettel arra, hogy Kálvin élettörténetének ez a harmadik változata nemcsak a levelezés további kiadásaiban (1576, 1597), hanem az *Opera omnia* 1617-es és az *Institutio* 1654-es kiadásaiban is változatlan újraközlésre került, így szinte képtelenség megállapítani pontosan, hogy Huszti valamikor 1758 előtt, esetleg 1758 folyamán pontosan melyik kiadás melyik példányát használhatta. Oláh Róbert és Ősz Sándor Előd kutatásai-ból⁶⁹ sokat tudunk a Kálvin-recepcióról, ám ezek az értékes adatok is csak valószínűsíthető korpuszokat engednek megjelölni, pontos kiadást, sőt példányt, érthető módon, nem. Ősz Sándor Előd kitűnő adattárát használva eléggé elbizonytalanítóak a számok, hiszen a Kálvin-levelezésből 19, az *Opera omniá*ból 3, illetve az *Institutió*ból 5 fennmaradó példánnyal kell számolni,⁷⁰ ha egyáltalán ezekből került ki Huszti fordításának a forrása. Ha csak azt a lehetőséget tárgyaljuk, hogy Huszti valamikor 1758 előtt vagy alatt Erdélyben, sőt Kolozsváron olvasta és fordította le de Bèze munkáját, akkor igen érdekesnek tűnik Ősz Sándor Előd áttekintésének 332. tétele, amely a Kálvin-levelezés 1597-es kiadásának egy olyan példánya, amely a rajta levő pecsét tanúsága szerint 1871-ben még a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárához tartozott.⁷¹ Mivel a könyv egyik possesszora 1669-ben Szatmárnémeti Mihály volt – akinek a könyvadománya 1690 körül került a kollégiumba,⁷² és könnyen

⁶⁸DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae...*, Jr.

⁶⁹OLÁH Róbert, „Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban”, in *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011), 116–148; ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület), 2014).

⁷⁰ŐSZ, *Bibliotheca Calviniana...*, 455, 456.

⁷¹Uo., 425. A könyvet a KvAKt-ban őrzik, jelzete: R. 82545.

⁷²Sipos Gábor kutatásaira hagyatkozom, aki Szathmári Pap Zsigmond könyvtáros listáját közölte, amelyen a könyvadományozók névsora olvasható. Itt jelenik meg 1690-es évszámmal Szatmárnémeti Mihály, aki 1689-ben hunyt el, majd könyvtárának egy része a kollégiumba került. Vö. SÍPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században* (Szeged: Scriptorum, 1991), 42.

lehet, hogy többek közt ez a példány is –, így van rá némi esély, hogy Huszti László 1758-ban ezt a példányt kézbe vehette és használhatta. Mindez azonban egyelőre merő hipotézisként kezelhető csupán, hiszen a kutatás aktuális fázisában a forrásul szolgáló példány beazonosítása nem lehetséges.

Ennél jóval fontosabb annak a tudatosítása, hogy de Bèze 1575-ös szövege a legkomplexebb változata az általa írt Kálvin-életrajzoknak, és olyan további latin és francia kontextusai vannak, amelyek együttesen hathattak a fordítóra, vagy legalább feltételezhető, hogy érzekelte ezek meglétét. Ugyanis de Bèze a Kálvin-életrajz végső változatának a kialakítása után egy olyan mártirológiai programot körvonalazott, amelynek fő célja a Kálvin-kultusz betagozása és Kálvinnak konfesszorként való irodalmi megörökítése. Történt már utalás arra, hogy a franciaországi reformáció történeti beszámolójába de Bèze tudatosan beépítette a Genfben tevékenykedő Kálvint, ezáltal is hangsúlyozva francia reformatori identitását. Még ugyanabban az évben látott napvilágot az *Icones*,⁷³ amely a korszak mártirológiai munkáit imitálva a reformátorokat, a mártirokat és a konfesszorokat tekintette át; őket ábrázoló metszeteket tett közzé, melyeket rövid prózai életrajzok és epigrammák kísérték. Kálvin természetesen egyike volt az ily módon megjelenített és felmagasztalt hősöknek,⁷⁴ olyan képi és szöveges reprezentációkkal, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak az 1575-ös életrajzzal. Az ott Kálvin epitáfiumaként⁷⁵ közölt verset változatlanul adja közre az *Icones*.⁷⁶ 1581-ben pedig megjelent az *Icones* francia fordítása is.⁷⁷ Noha a

⁷³Théodore DE BÈZE, *Icones id est verae imaginum virorum doctrina simul et pietate illustrium [...] quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant* (Genevae: per Joannem Laonium, 1580).

⁷⁴Az *Icones* emlékezetformáló és ideologikus funkcióihoz lásd Christophe CHAZALON, „Les *Icones* de Théodore de Bèze (1580) entre mémoire et propagande”, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 66, no. 2 (2004): 359–376.

⁷⁵DE BÈZE, *Ioannis Calvinii Epistolae...*, J4v.

⁷⁶DE BÈZE, *Icones...*, R3v.

⁷⁷Théodore DE BÈZE, *Les vrais portraits des hommes illustre* (Genève: par Jean de Laon, 1581). Számos további kiadást megért, és ezen újabb kiadások hatására bővült is a képanyaga. A de Bèze-szakértő Alain Du-

kiadvány címlapján de Bèze neve szerepel fordítóként, a kötet legvégére illesztett, az olvasókhöz intézett rövid megnyilatkozásból kiderül, hogy az igazi fordító valójában az S. G. monogram mögé rejtőzt Simon Goulart, a francia mártírológiai irodalom egyik jelentős képviselője.⁷⁸ Az 1581-es *Les vrais povrtraits*-ban is megtalálható Kálvin sírverse, illetve több olyan, különféle reformátorokról készült epigrammának a francia fordítása, amelyet de Bèze korábban latinul írt meg, sőt publikált is.⁷⁹ Fontos felismerni ebben az összegző igényt, hiszen de Bèze erőfeszítései révén nemcsak a Kálvin-kultusz épült, hanem egyszersmind a kálvini reformáció emlékezete is. Továbbá látványosan felsejlik, hogy az a bizonyos mártírológiai írásmód, amely a középkori szentkultuszhoz kapcsolt *vita* műfajától elfordult, ezúttal latinul és franciául, ráadásul prózában és lírában egyaránt azt célozza meg, hogy a reformációt felekezeti emlékhellyé alakítsa. Ebben a Kálvin élet(mű) kétségtelenül centrális pozíciót kapott, továbbá az 1575-re kikristályosodott élettörténet a mártírológiai írásmód és reprezentáció meghatározó mintájává lépett elő. Huszti 1758-ban miután szembesült a 18. századi Habsburg-vezérlésű vallásos perzekúcióval, bizonyára már birtokában volt a kellő tudásnak és motivációnak, hogy pontosan ezt a szöveget fordítsa le magyar nyelvre.

four az 1581-es edíció reprint kiadását készítette el 1986-ban, amely az 1673-as kiadásból átvett 30 metszettel bővült ki. Vö. *Les vrais povrtrait*, introd. Alain DUFOUR (Genève: Slatkine reprints, 1986.) A 16. századi emblémáskönyvek értékeléséhez: Alison ADAMS, *Webs of Allusion: French Protestant Emblem Books of the Sixteenth Century* (Genève: Droz, 2003), illetve *A Bibliography of French Emblem Books*, eds. Alison ADAMS, Stephen RAWLES, and Alison SAUNDERS, vol 1–2 (Geneva: Droz, 1999–2002).

⁷⁸ Simon Goulart tájékoztatja olvasóit, hogy de Bèze tudtával és beleegyezésével, lehetőségeihez mérten a leghitelesebben fordította le ezt a könyvet („i'ay traduit ce liure, le plus fidèlement qu'il m'a esté possible”). Vö. DE BÈZE, *Les vrais povrtraits*, N4r.

⁷⁹ Az *Icones* elkészítéséhez nemcsak korábbi verseit használta fel de Bèze, hanem élénk levelezést folytatott a megfelelő illusztrációs anyag, tehát a metszetek beszerzéséhez. Terjedelmes levelezéséből 33 darab levél ez ügyben íródott. (Vö. CHAZALON, „Les *Icones* de Théodore de Bèze...”, 364.)

Huszi fordítói eljárása

Fontos megállapítani, hogy Huszi alapvetően tartalmilag hűen követi az 1575-ös de Bèze-féle latin eredetit, hiszen néhány rövidítéstől vagy egyszerűsítéstől eltekintve Kálvin életútjából semmi fontosat nem hagy el. Figyelemre méltó fegyelmezettséggel fordítja le de Bèze bevezetőjét,⁸⁰ amely elsősorban azokat a vádakokat utasítja vissza, miszerint „mi Calvinust, Zvingliust, és Luthert Isten gyánánt tartjuk”, és világossá teszi, hogy nem bálványozás ez, hanem „az igaz vallásnak dolgát folytató Szentek [életének]”, illetve ezek „tselekedeteinek és mondásainak” a feljegyzése. Hiszen, mondja de Bèze alapján Huszi: „Nintsen úgy gondolom senki olyan, a’ ki arrol nem kíván valamit tudni a’ kinek virtusai igen sokak. Nem ok nélkül hasonlítta bizony Daniel az Istennek Szenteit Csillagokhoz, kik is a’ bolondságnak uttyát az ő fenyegetésekkel masoknak meg mutatták: kiknek is világosságok midőn az ő halálokkal el mulik, méltók arra, hogy az ő setéségek mások által meg ujjittassék.”⁸¹

De Bèze a Kálvin-életrajzban arra törekedett, hogy a jellemabrázolás révén egy olyan, már a francia és latin mártirologiák (Jean Crespin, Simon Goulart) által népszerűsített hőstípust elevenítsen meg, aki az erőszakos mártírhálál elszenvedése nélkül is jogosult a mártíri/konfesszori státusra, továbbá jellemének, kegyességének nagyszerűsége, illetve az *Igaz Egyház* iránti hitvalló elkötelezettsége miatt legyen példaértékű a reformált közösségek számára. Mind ezt pedig egy olyan élettörténeti narrációval igyekezett modellezni, amelyet egyfajta, a katolikus hagiográfiai diskurzus ellenében kialakított *protestáns mártirologiai írásmódként* definiált a szakirodalom. Ezzel az írói szándékkal Huszi feltételezhetően tisztában lehetett, hiszen fordításában külön gondja volt arra, hogy Kálvin jellemabrázolásában a mártirologia irányába mutató, a hitvalló habitusát apró részleteken keresztül is illusztráló domináns leíró tendencia ne kibebbedjen. Ennek példáit az elkövetkezendőkben látni fogjuk. Ami az ún. *mártirologiai írásmódnak* a középkori hagiográfiai hagyományhoz képesti sajátos teológiai és historiográfiai jelentőségét illeti, azt hiszem, Huszi ezt alapvetően felismerte, hiszen de Bèze-

⁸⁰ DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae...*, IIIr.

⁸¹ HUSZI, *Calvinus János élete*, 2v.

nek a bevezetőben exponált programját a következőképpen magyaráította:

Ha valaki léssen olyan vélekedéssel, hogy én nem egyebért, hanem az Igazságnak egyenes és ki-beszélléséért fogtam légyen CALVINUS JÁNOS Életének leírásához, igen könnyen a' mint remélem e' jelen-való világ állapotjának karamlo motskaitól meg-menthet. Mert alig vagyon minden nyomorusagra rövidebb Compendium, mint a' Jóságos tselekedetet ditsérni: utolsó bolondság volna pedig, hogy a' melly rossz dolgot egy halgatással fel válthatnál, az egyéb dolgokkal szerezned meg magadnak. Hogy ha meg tsak egy Joságos-tselekedetis ditsérni el nem szenvedhetnek az Istentelenek, mit kell azoktól varni a' kiknek kegyességeket akarja az Ember leírni, hogy ezt magában feltegye? a' kivel is nemcsak az Istentelen emberek ellenkeznek, hanem meg azok is gyakran fel támadtanak, a' kik igen jámboroknak láttatták és muttattak magokat lenni. Nintsenek ugyan is a' kegyességnek nagyobb ellenségi, mint a' kik a' hamis vallást igaz gyanánt szokták tartan. De mind azok engemet ámbár meg rettentenek is, de a' földhöz nem vertenek. Rut dolog volna ugyan-is a' rosszakért való félelemért a' Jókat el-halगतni, és a hamis Isteni-tisztelőknek kiáltásokkal béborított igaz vallásnak szavát el-hagyni nyomattatni. De ha valaki ki fogna s ezt mondana: Sokkal különbözö dolog CALVINUSNak életét leírni, mint az Igazságot oltalmazni, meg valloim ugyan én azt, hogy sokkal különböz az Embert mint az Igasságot leírni: de mindazáltal ezt mondám, nem szégyenlem, hogy helyesen mondotta ezt ama Első és Utolsó: Miképpen el-küldött engem az atya, a' képpen en-is el-küldelek titeket: és a' ki titeket halgat, engemet halgat. Kialtsanak tehát ámbár azok az Emberek, a' kik vagy a' tudatlanság miatt, vagy az irigység miatt így szollanak: hogy mi Calvinust, Zwingliust, és Luthert Isten gyanánt tartjuk, mi mindazáltal mikor tettük a' Szentek tisztelőit mint bálványozokat úgy tarthatjuk. Kiáltás tehát ők a' mennyiszer, és a' meddig teczik; mert van mivel vissza üssük a' tronfot, es a' dolgot az igaz Vallásnak dol-

gat folytató Szentekről írni s' azoknak tselekedeteket le írni, és mondásokat fel-jegyezni (:melly dolgoknak esmeretekkel a' jók jobbabb lesznek, a' gonoszak pedig meg-feddettetnek, melly-is minékünk egy kiváltképpen való tzelünk ezen dologban:) mint sem, a' mint ők tselekesznek, rész szerint a' kegyes Istenfélő embereknek életeket haszontalan és hamis beszédekkel szokták le-írni (:a' mint egy Abdiás nevü nem tudom kitsoda az Apostolok írásiban tselekedett:) rész szerint pedig a' fabulas Historiákat, mint valamely haszontalan dolgokat magában foglalt tudományt, ugy mint igazat adnak elő. Annyira vagyunk tehát a' meg holt Szenteknek tiszteletektől, mint különböz a' világhossz a' setétségétől. Mivel azt az Isten kemény fenyegetéssel megtiltotta: mi pedig Isten akarattya szerint igyekezzünk járni, és azt szemeink előtt hordozzuk. Nintsen ugy gondolom senki olyan, a' ki arról nem kíván valamit tudni a' kinek virtusai igen sokak.⁸²

Husztai fordítói profilját érdekes módon jeleníti meg a fenti fordításnak egy sajátossága. A magyar fordító ugyanis elhagy egy polemizáló, a *Legenda Aurea*t elmarasztaló kiszólást, úgy tűnik, mintha szándékosan kerülne a felekezeti elfogultságokat implikáló provokációt. Nem így de Bèze, aki az eredeti szövegben így fogalmazott:

[...] partim vere sanctorum hominum vitam non minus impiis quam ineptis narrationibus (ut quod Abdias ille nescio quis in Apostolorum historia fecit) dedecorare, partim ex putidissimis mendaciis fabulosas historias (*quas vulgo Legendas aureas barbaro vocabulo, ego Ablegandas stercoreas appello*) conflare, ac tandem etiam veterum deorum idola mutatis tantum nominibus in usum revocare.⁸³

Husztai egyszerűsítő, magyar verziója pedig így hangzik:

[...] rész szerint a' kegyes Istenfélő embereknek életeket haszontalan és hamis beszédekkel szokták le-írni (:a' mint egy

⁸²Uo., 2r-v.

⁸³DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae...*, II1r. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

Abdiás nevü nem tudom kitsoda az Apostolok irásiban tselekedett:) rész szerint pedig a ' fabulas Historiákat, mint valamely haszontalan dolgokat magában foglalt tudományt, ugy mint igazat adnak elő.⁸⁴

A Huszti által választott megoldás, amelynek jelentőségére a későbbiekben majd még visszatérek, azért is figyelemre méltó, mert a szöveg következő magyar fordítója, Rácz Kálmán, kizárólag a szöveghűsége törekedett. Az ő verziója az alábbi:

[...] azt hiszem, hogy más dolog felemlegetni az igazán szent életű embereknek a vallás érdekében tett munkáit, beszédeit és cselekedeteit (hiszen ezek ismerete a jókat még jobbakká teszi, a gonoszokat pedig megszegyenyíti és az életrajznak ez az egyetlen célja) és megint más az, amit ők cselekesznek, amikor egyszer istentelen és gyerekes mesékkal rútitják el a valóban szent emberek életét (ahogy tette ezt az „Apostolok Cselekedetei”-ben az a nem tudom miféle Abdiás), máskor meg mindenféle hazugságokból mesés történeteket gyártanak (ezeket barbár beszéddel közönségesen „arany legendák”-nak hívják, de én szemét „ablegendák”-nak tartom) és utoljára megint forgalomba hozzák, más néven, a régi bálványisteneket.⁸⁵

Ebből talán az is kiderül, hogy Huszti nem csekély fordítói öntudattal viszonyult a latin szöveghez, és ez más alkalmakkal is megmutatkozott az általa választott megoldásokban. Mindazonáltal a magyar fordító ezekkel a fordítói beavatkozásokkal a szöveghűsége nem veszélyeztette, csupán bizonyos események leírásánál az elősorolt részleteket gyakran egyszerűsítette, vagy el is hagyta, ami a szöveg egészét tette világosabbá vagy könnyebben befogadhatóvá.

Tetten érhető ez az eljárás egy 1562-es esemény leírásánál is. A köszvény miatt fekvő Kálvin álomszerű látomásban értesült arról, amit a későbbiekben majd az érkező hírek is igazoltak, nevezetesen, hogy 1562. december 19-én a dreux-i csatában a katolikus erők

⁸⁴HUSZTI, *Calvinus János élete*, 2r.

⁸⁵BÈZA, *Kálvin János élete*, 4.

győzedelmeskedtek. Az epizód lényege úgy jeleníteni meg Kálvint, mint kiválasztott egyént, aki az isteni sugallatnak köszönhetően, rendkívüli módon, hamarabb értesül az eseményekről. A kálvinista kegyességi kultúrában az álmok és látomások isteni üzenetként történő dekódolása jelentős irodalmi korpuszt eredményezett, elég itt, ha például a magyar hagyományból a Bethlen Miklós élettörténetében megörökített és megfejtett álmokat és látomásokat említjük.⁸⁶ Az epizód a latin eredetiben a következőket tárja fel:

Iacebat ex podagra Calvinus in lecto XIX. Dec. qui dies erat Sabbathi, et Boreas iam totum biduum flabat quam vehementissime. Tum Calvinus multis audientibus, Equidem inquit, nescio quid hoc rei sit, videbar mihi hac nocte audire tympana bellica quam fortissime personantia, nec poteram mihi persuadere, quin ita se res haberet. Precemur obsecro, nam omnino magni aliquid geritur. Atqui hoc ipso die accidit ille apud Druydas acerrimus conflictus: de quo aliquot post diebus Genevae fuit renunciatum.⁸⁷

Huszti tolmácsolásában csupán ennyi maradt:

Midőn Calvinus köszvényben fekünnék 19-dik Decembris illyen álmot lat: Szombaton éjjel hogy ő hallott álmában igen sok és nagy dob szót, mellyre ezt mondja: Könnyörödjünk, hogy rosszul ne légyen dolgunk. Hát éppen azon a Napon volt a' Drusdiásoknál, az a nagy Ver-ontás, mellyet azután kevés idő múlva Génévába meg hallottak.⁸⁸

Bár Huszti fordítása nem említi a két napja erőteljesen fújó északi szelet vagy Kálvin önreflexióját, aki nem bírta eldönteni, hogy valóság-e az, amit észlel, valamint a katonai dob (*tympana bellica*)

⁸⁶Bethlen Miklós esetében kétségtelenül a fogarasi álom vagy látomás az, amely irodalmi értékét tekintve, de a kancellár sajátos, szövegeken keresztül megvalósuló önreprezentációjának is legkimunkáltabb darabja. Vö. V. WINDISCH Éva, kiad., jegyz., *Kemény János és Bethlen Miklós művei* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 809.

⁸⁷DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae...*, III5v. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

⁸⁸HUSZTI, *Calvinus János élete*, 27v.

is banális dobbá szelídül olvasatában, mégis be kell látnunk, hogy az epizód lényege, Kálvin személyiségének rendkívülisége, konfesszori, mártíri identitásának sugallása hiánytalanul megmarad és érvényesül a magyar szövegben is.

Huszt, következetesen fordítói elveihez, az egész szöveg egyik centrális jelenetét, Kálvin halálának a leírását is hasonló módon fordította. Igaz, hogy itt a rövidítést indokolta de Bèze önmagára való utalásának érthető elhagyása. A latin szöveg a következőképpen beszéli el ezt a fontos eseményt:

Die quo decessit, nempe XXVII. Maii, visus est fortius et minore difficultate loqui. Sed hic erat extremus naturae conatus. Nam vesperi circiter octavam, repente praesentis mortis certa signa apparuerunt: quod quum mihi paulo ante ab ipso digresso, et cuidam alii ex fratribus esset a domesticis significatum, protinus accurrens, illum reperi usque adeo tranquille mortuum, nulloque pedum vel manuum concussu, ut neque graviores spiritum antea duxerit, neque sensu et iudicio, imo ne voce quidem penitus ad extremum usque halitum fuerit destitutus, et dormienti quam mortuo multo similior videretur. Sic igitur eo die cum occidente sole splendida etiam haec lux nobis erepta est.⁸⁹

Huszt alaposan egyszerűsítő verziója:

Midőn azért közelgetne az a' Nap, a' mellyen meg Kellene halni u.m. XXVII-dik Maji, már akkor tsak gyengén láttatott szolni: Azért estve felé mindjárt a' halálnak bizonyos jelei ki ütöttek rajta, azért azon Napon midőn a' Nap éppen el enyeszék, ő-is mint nagy világossága a' világnak, igen szép tsendesen mind végig beszélvén és ágyából meg se mozdulván ki mult e' Világból.⁹⁰

A latin eredeti ebben az epizódban nyilván Kálvin „csendes kimúlásának tézisé” igyekezett bizonyítani úgy, hogy de Bèze szemtanúi beszámolóját a valószerűség (*probabilitas*) hatásának a megte-remtésére használta fel. A Kálvin végtagjaira, lélegzetvételére és

⁸⁹ DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae...*, IV2v.

⁹⁰ HUSZTI, *Calvinus János élete*, 35r.

hangjára vonatkozó részletek beemelése ebbe a beszámolóba azt a célt szolgálta, hogy a halál beálltának pillanatát szinte fotografikus hűséggel lehessen kimerevíteni. A szövegben de Bèze igazi kora újkori zsánerképet igyekezett rekonstruálni, hiszen úgy ábrázolja Kálvint, mint aki nem egyedül halt meg, hanem barátoktól körülvéve, ami rendkívüli személyének is a jele egyszerűsége.⁹¹ Ez a látvány a Kálvin-kultusz és -emlékezet egyik erőteljes képi reprezentációja. Huszti viszont nem volt szemtanú, csupán egy kálvinista fordító, aki feltehetően 183 év után kapta kézhez a szöveget, a már megalapozott és működő Kálvin-kultusszal együtt. Így aztán nem szemtanúként, hanem tolmácsként járt el fordításában, amikor – meglátásom szerint teljesen indokolt módon – egyszerűsítette a szöveget, annál is inkább, mivel a latin eredeti már nagyon sok edícióban és példányban elérhető volt a 18. századi olvasók számára. Ezúttal is vitathatatlan, hogy az egyszerűsített magyar szöveg az „igen szép tsendesen és mindvégig beszélő” Kálvin képével nemcsak eufemizálta ennek halálát, hanem a kultusz megkövetelte kellő reprezentációs és ideológiai beállításokat is sikeresen átmentette és érvényre juttatta a fordításban.

Történet utalás arra, hogy Husztinak 1757-ből két verse maradt fent, ami világossá teszi, hogy a prózai fordítás mellett a költészet sem volt idegen számára. Ennek visszaigazolását kapjuk a Kálvin-

⁹¹Mindenekelőtt az *ars moriendi* képi világát idézi, de a reformátorokhoz, egyházi eljárásokhoz kapcsolódón a kora újkori kálvinizmusban – a feltámadás perspektívája felől – speciális tétje volt a jó halál ilyen jellegű képi megjelenítésének, azaz az *ars moriendi* egyfajta *ars vivendivé* alakításának. Vö. Herman J. SELDERHUIS, „*Ars Moriendi in Early Modern Calvinism*”, in *Preparing for Death, Remembering the Dead*, ed. Tarald RASMUSSEN and Jon Øygarden FLETEN (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 109–122. Másrészt arra is kell figyelniünk, hogy a jó halál (*la bonne mort*) ideológiája meghatározza a mártír vagy reformátor egész életútjának a megjelenítését, hiszen gyakran ez az a legutolsó esemény, amely jelentéssel és jelentőséggel telíti az egész életpályát. Különösen azokban az esetekben, ahol nem kivégzés zárja le a földi életet, Kálvin ebbe kategóriába tartozik, rendkívül fontos a jó halál tanúságtévő, visszaigazololó megjelenítése. (Vö. EICHEL-LOJKINE, *Le Siècle des grands hommes...*, 283–287.)

életrajz fordításában is, hiszen Huszti magyar versekben adja vissza de Bèze *Romae ruentis...* kezdetű latin sírversét,⁹² úgy, hogy két magyar sorral meg is toldja:

CALVINUS JANOS EPITAPHIUMA

Itt fekszik CALVINUS Romanak félelme,
A' kit meg terített Istennek kegyelme,
Ezt sirattya Joknak hozza ment szerelme,
Ettől fut Serege, Ördög Fejedelme'
Kérded? kitől Virtus Virtust tanulhatott
Mért tsak Színes Földben Teste rakattatott?
Mért hogy Márvány-köbe nem takarítottatott,
Ki egész Világtól Tsudának tartatott?
Azért mert el hagyta Világnak Szépségét,
Míg élt is kerülte pompás Ditsőségét,
Menybe meg találta Lelke Idvességét,
Hol meg adják neki nagyobb Tisztességet.
Oh boldog vagy Föld! kit Marvany-kő sajnálhat,
Illy drága vendégre mert ő nem találhat;
Tartsd hát addig Testét, míg ismét onnét ki-szalhat.
*Jézussa színének eleibe áthat.*⁹³

A hozzátoldott, pontosabban hozzáköltött résznél is izgalmasabb az a kijelentése, amely felvezeti a magyar epitáfiumot: „Sido, Görög, és Deák versekkel igen sokan parentáltak, de a' mellyek közzül a' Th. Bézájé Magyar versben így vagyon.”⁹⁴ A „Sido, Görög, és Deák versek” emlegetése igen érdekes perspektívát nyit meg a fordítás

⁹²A latin nyelvű epitáfium először az 1575-ös életrajzban olvasható, utána viszont számos, de Bèze költeményeit közzé tevő kiadásba bekerül. A sírvers szövege: „Romae ruentis terror ille maximus, / *Quem mortuum lugent boni, horrescunt mali,* / Ipsa a quo potuit virtutem discere virtus, / Cur adeo exiguo ignotoque in cespite clausus / Calvinus lateat, rogas? / Calvinum adsidue comitata modestia vivum, / Hoc tumulo manibus candidit ipsa suis. / O te beatum cespitem tanto hospite! / O cui invidere cuncta possint marmora!” (DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae...*, IV2v.)

⁹³HUSZTI, *Calvinus János élete*, 36r. (Kiemelés tőlem. T. Zs.)

⁹⁴Uo.

genezisét illetően, hiszen az 1575-ös edícióban csupán a *Romae ruentis...* kezdetű epitáfium olvasható. A valóban nagyszámú és változatos nyelvű, héber, görög, latin, sőt francia szövegekből összeálló impozáns versgyűjtemény máshol olvasható, elsősorban de Bèze 1576-ban megjelent *Poematájában*.⁹⁵ Az első Kálvin-életrajz, azaz az 1564-es eredetileg franciául íródott szöveg ugyancsak 1564-es latin fordítására is gondolhatunk potenciális forrásként, hiszen maga Huszti jelzi, hogy tudomása van erről, mégis kevésbé valószínű, hogy Huszti ezt használta volna, mert ugyan a „Sido, Görög, és Deák” versek gyűjteménye megvan ebben az edícióban,⁹⁶ de a *Romae ruentis...* kezdetű epitáfium nincs. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Huszti a *Poematát* is kézbe vette, ennek *Epitaphia* gyűjteményéből⁹⁷ értesült a Kálvin halála alkalmából készült versekről. A latin élettörténet kompozíciója értelmében a sírvers lírai diskurzusát egy részletes és átfogó prózában írt portré egészíti ki, amely Kálvin teljes ábrázolását hivatott elvégezni, testfelépítésétől szellemi fakultásainak az elősorolásáig.⁹⁸ Huszti, híven fordítási elveihez, ezt is összefoglalta inkább, mintsem szóról szóra fordította.

Élt Calvinus ötven négy esztendőket, tiz Holnapot, és Tizenhét napot, melly időnek felét az Istennek Beszéde' hirdetésében töltötte. Teste állására nézve volt közép-szerű. Színire nézve barna. A' Szeme egész életeig könyvező, melly is elméjének éles voltát bizonyította: teste alkalmaztatására nézve emberséges, és mindeneknek tetsző: ételében 's italában olyan mértékletes, hogy illyen ritka ma: alvására nézve, majd semmit sem alutt: elméje éleségére nézve ki mondhatatlan, ugy hogy a' kit egyszer meg látott, sok Esztendő után is

⁹⁵Theodor DE BÈZE, *Poemata, Psalmi Davidici XXX, Sylvae, Elegiae, Epigrammata, cum alia varii argumenti, tum epitaphia, et quae peculiari nomine Iconas inscripsit* ([Genevae], apud H. Stephanum, 1576).

⁹⁶Az élettörténeti elbeszélés után helyezte el az epitáfiumgyűjteményt de Bèze a következő cím alatt: „Ex multis Epitaphiis D. Io. Caluinum passim scriptis, haec demum nunc visum est seligere, quae hic apponerem.” Vö. DE BÈZE, *Ioannis Calvini In librum Iosue...*, A2r–A3v.

⁹⁷DE BÈZE, *Poemata...*, 114–129.

⁹⁸DE BÈZE, *Ioannis Calvini Epistolae...*, IV2v–IV3v.

mindjárt meg esmerete: a' mi egyszer elő adta magát, ha más dolog impediálta is, de azt el nem felejtette: Tanács adásában olyan, hogy soha senki az ellen nem mondhatott, sőt helyben hagyta: A' Czifrás beszédeket nem igen szerette, kevés beszédű volt: Erkölsére nézve józan és szent: az ítélet tételben igazságot követő: a' hiszelkedésnek helyt nem adó: vallása mellett olly buzgo, hogy a' hamisságnak éppen helyt nem adott: Igen szép és distinctus iro, hogy mind ez' ideig, sem szebben, sem jobban, egy Theologus-is nállánál nem írt: és olly sokat-is irt, hogy sem mi nekünk, sem a' régi Atyáknak tudokra egy ember annyit nem írt, mint ő.⁹⁹

A szellemi termékenység említését, a Kálvin impozáns életművére tett utalást a könyvei egyenkénti elősorolása zárja le, ezáltal is a reformátor szellemi egzisztenciáját és mandátumát igazolva. Huszti minden visszafogottsága, sőt egyszerűsítő prediszponáltsága ellenére nemcsak hiteles és teljes Kálvin-portrét készített, hanem a Kálvin által megtestesített konfesszori és reformatori magatartásmintát is félreérthetetlenül körvonalazta. Nem teljesen világos, hogy ki volt Huszti célközönsége, ám azt megelőlegezhetjük, hogy ez a közönség nem feltétlenül volt járatos Kálvin élettörténetének francia–latin szöveghagyományában, így a fordítónak ennek a befogadó típusnak az interpretációs-asszimilációs lehetőségeihez kellett alkalmazkodnia. Az sem utolsó szempont, hogy ez a 18. századi magyar (olvasó)közönség konfesszionálisát, felekezeti elfogultságait, sőt a felekezeti polémiára való hajlamát másképp élte meg és alkalmazta, mint de Bèze 16. századi olvasói. Huszti, meglátásom szerint, fordítói motivációit tekintve nem a polemizálás, sokkal inkább a *consolatio*, vigasztalás és példamutatás eszközeinek használja a fordítást, amellyel elsősorban egy érvényes és követendő magatartásmintát ajánl, mondván: „Nem ok nélkül hasonlítta bizony Daniel az Istennek Szenteit Csillagokhoz, kik is a' bolondságnak uttyát az ő fenyegetésekkel masoknak meg mutatták.”¹⁰⁰ Ezért tekint el a *Legenda Aurea* gyalázásától, és helyette inkább a követendő szavak és tettek világos, rövid és valószerű megjelenítésére összpontosít.

⁹⁹HUSZTI, *Calvinus János élete*, 36v–37r.

¹⁰⁰Uo., 2v.

Kálvin élettörténetének *partikuláris* eseményei és sajátosságai nem lehetnek fontosabbak, mint az *általánosítható* magatartásmód és az életútból levonható és követendő példa. Kálvin életének magyar fordítása nem szólhat másról, mint maga a kora újkori kálvinizmus, vagyis az *Igaz Egyház* iránti következetes hűségről, amely megköveteli, hogy a csapásokat (*afflictionis*) türelemmel és béketűréssel (*patientia et constantia*) viseljük el. Ezt elsősorban Kálvin maga hirdette és vetette papírra, főként leveleiben, melyeket Szőnyi Nagy István is számtalanszor idéz a legelső magyar kálvinista mártírológiában, a *Mártýrok Coronájában*.¹⁰¹ Meglátásom szerint Huszti fordítását a reformáció, a perzekúció és a mártíromság szellemi és sajátos történeti kontextusaiban kell értékelnünk, hiszen Kálvin életének a mártírológiai írásmód segítségével megjelenített elbeszélése a 18. századi vértelen ellenreformáció tapasztalata által sajátos relevanciát és aktualitást nyer(hetet)t. Huszti fordítása, ítéletem szerint, ebbe a sajátos történeti kontextusba tagozódik be.

Miként olvasható Huszti fordítása? Egy lehetséges kontextus megjelölése

A sajátosan Kálvin köré felépülő kulturális emlékezet kétségtelenül magának a reformációnak is emlékezési helyet (*locus memoriae*) teremtett, hiszen az életrajzok francia és latin textusaiból építkező Kálvin-kultusz a mártírológiai írásmód révén egy olyan protestáns, sőt kálvinista biográfiát hozott létre, amely a reformáció új hőstípusát, a hitvalló konfesszort, a tanúságtevő mártírt glorifikálta. Ezt az összefüggést, amint láttuk, az *Icones* a maga impozáns kép- és prózai-lirai szöveganyagával mind latin, mind francia edíciókban tovább erősítette, hiszen általa Kálvin belépett

¹⁰¹A Kálvin-levelezés Szőnyi Nagy István mártírológiai diskurzusára gyakorolt hatásához lásd Zsombor TÓTH, „Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist”, in *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, ed. Anne EUSTERSCHULTE and Hannah WÄLZHOLZ, 415–428 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015).

a reformáció mártírjai és konfesszorai, azaz hősei sorába.¹⁰² 1758-ra ez a protestáns, sőt speciálisan kálvinista mártírológiai diskurzus mind Erdélyben, mind Magyarországon a gyászévtized perzekúciós tapasztalatainak köszönhetően általánosan ismertnek mondható. A gyászévtized alatt és azt követően mind a lutheránus,¹⁰³ mind a kálvinista¹⁰⁴ felekezet egyaránt kidolgozta azokat a mártírológiai tanokat, amelyek az ősegyház és a kora újkori reformált felekezet vallásos perzekúcióját megjelenítő és tárgyaló teológiai tradíciót az 1671 utáni, elsősorban magyarországi, illetve később az erdélyi valóságra (is) applikálták és akkomodálták. A lutheránus és kálvinista mártírológiák egyaránt kialakították és magukénak nyilvánították azt a mártír prototípust, akit nem kizárólag a mártírhalál, hanem a tanúságtévő szenvedés, a börtön és az exilium, vagy akár csak a hitvalló tanúságtétel tesz mártírrá.¹⁰⁵ Szőnyi Nagy István mártíro-

¹⁰² Az *Icones*nak e fajta, a mártírológiai hagyomány felől történő olvasatát igazolja az a sajátos kolligátum is, amelyet 1585-ben hoztak létre úgy, hogy Jean Crespin 1560-as latin nyelvű mártírológiai munkájához (*Actiones et monumenta martyrum*, Genevae, 1560) hozzákötötték az *Icones* 1580-as latin kiadását. A kolligátumot a KvEkt Kt-ban őrzik, jelzete: 286702, 286703.

¹⁰³ A pozsonyi perben elítélt, de a gályarabság elől megmenekült Lányi György (1646–1701) több élettörténeti publikált szöveg után egy latin orációban (*Oratio de Martyrio*) összegezte mártírium-felfogását. Vö. Georgius LANI, *Hermathena sive Orationes panegyricae* (Lipsiae: Russworm, 1682) (RMK III, 3197), 222–246. Lányi mártírológiájának tárgyalásához lásd TÓTH Zsombor, „Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája”, in *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István et al. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 423–437.

¹⁰⁴ Szőnyi Nagy István (1641–1709) az első kálvinista mártírológia szerzője: SZŐNYI NAGY István, *Mártírok Coronája...* (Kolozsvár: Veresegyházi Szentyel, 1675) (RMK I, 1180). Szőnyi Nagy mártírológiájának vizsgálatához lásd TÓTH, „Calvinian Anthropology...”

¹⁰⁵ A lutheránus Lányi György terminológiájában az ún. *martyrium incurmentum*, vagyis vérontás nélkül való mártíromság fogalma adja vissza ezt a felfogást: „Incurmentum, quod eorum est Confessorum Christi, qui sanguinem quidem non fundunt, sed pro Christo & veritate Evangelii multa indigna, calumnias, ignominiam, carceres, exilia & infinita alia

lógiai munkájának a második kiadása (Sopron, 1752) kétségtelenül hozzájárult e mártírológiai érdeklődés reaktualizálásához a vértelen ellenreformáció perzekúciós tapasztalatai kapcsán. A 18. század folyamán továbbélő vallásos perzekúció és az általa életben tartott mártírológiai diskurzusok érthető módon növelték az ilyen tárgyú írások iránti érdeklődést, különösen, ha ezek vulgáris nyelveken, esetünkben magyarul is hozzáférhetőek voltak. Ily módon válhatott érdekessé a Huszti László jóvoltából magyar fordításban elérhető Kálvin-biográfia, melynek hőse nemcsak a reformáció meghatározó alakjának számított, hanem életvitelén és személyes példáján a 18. századi olvasók a vallásos perzekúcióval szembeni ellenállást és a hitvalló magatartást is eltanulhatták.

Huszti kéziratos magyar fordítása figyelemre méltó módon irodalomtörténeti, sőt kánoni koordinátákat nyer további hasonló tárgyú kéziratok társaságában. Például Oláh Róbert szövegközléssel egybekötött tanulmányából értesülhetünk a Coligny admirális vértanúságát és a Szent Bertalan-éj emlékét felidéző *Párisi lakodalom* című, hasonló témájú és funkciójú, 1766-ban készült magyar kéziratról.¹⁰⁶ De egyértelműen ide sorolhatóak a csehországi perzekúciót megörökítő Comenius-mű¹⁰⁷ 17–18. századi kéziratos fordításai is.¹⁰⁸

pericula forti subeunt & sustinent animo, parati ipsam quoque subire mortem, si ita Deus velit, & necessitas ferat.” (LANI, *Hermathena sive Orationes...*, 240.) A kálvinista Szőnyi Nagy István mártírológiájában hasonló módon a halál nélküli tanúságtétel is elegendő a mártíromsághoz: „Mártýrok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, s-több nyomorúságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem öletnek [...]” (SZŐNYI NAGY, *Mártýrok Coronája*, 5.)

¹⁰⁶ OLÁH Róbert, „A *Párisi lakodalom* (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről”, *Studia Litteraria* 51, 3–4. sz. (2012): 232–258.

¹⁰⁷ Joh. Amos COMENIUS, *Historia Persecutionum Ecclesiae Bohemicae* (Amsterdam: [s. n.], 1648).

¹⁰⁸ Hoffmann Gizella tekintette át a meglévő fordításokat alapos tanulmányban: HOFFMANN Gizella, „Rövid Historiája Az Cseh Országí Ecclesiák üldöztetésének...: Észrevételek Comenius *Historia persecutionum Ecclesiae Bohemicae* című művének ismert és ismeretlen magyar fordításaihoz (1710 k.–1795), Műhelytanulmány – vázlat”, in *Fordítás, tolmácsolás, értelmezés*, szerk. MIKUSI Balázs, RÓZSAFALVI Zsuzsanna és SIRATÓ Ildikó (Budapest: OSZK–Gondolat Kiadó, 2017), 50–64.

Ehhez hasonló ismert vagy ma is lappangó kéziratok vagy másolataik igen nagy számban keletkeztek. A perzekúcióról való sajátos 18. századi vélekedés, amely a legkorábbi, az ősegyházzal kezdődő, majd a reformáció ideje alatt végbemenő perzekúciós eseményeket egyetlen összefüggő folyamatként értékelte, félreérthetetlenül nyer kifejezést Cserei Mihály 1740 után keletkezett, Josephus Flavius történeti munkájához illesztett margináliájában:

Az apostolok, mely sok kínokon szörnyű halálokon mentenek által, a csírájában lévő Ecclesia a Pogány császároktól három száz esztendőök forgása által mit nem szenvedett az akkori Ecclesiasticus Historicusok világ csudájára meg írták. De legközeleb ez előtt ket saeculummal a Reformatio alkalmatosságával, az után az el mult saeculumban az Isten igaz Reformata Ecclesiait [...] Hispániában, Galliában, Hyberniában, az Imperiumban, s nevezetesen morvában, szilesiában, Austriában s amaz boldogtalan Cseh országban, s hogi magunkotis el ne felejtjük magyar országban mint kínozták, foggatták ölteket megírták csigázták, galyjasták az Antichristus szolgálai, rakva vadnak Europeanak minden tartományai azokk mártiromságukról írot könyvekkel, meg is nem fogiathatták el az Isten népének giülekezetit, csak hejában dühösködött Pokolbeli cerberi, hejaban agiarkodot Romai Antichriste hejaban fujátok a követ ti világi merges viperák fajzati, mert Portae inferi non praevalébunt Ecclesiam mi ugian mint a méhszárszékre vitetett juhok minden napon az igasságért öletetünk, de mind annyi hivek közötis giözedelmeseknél felljeb valok vagiunk tudván azt bizonyoson, sem elet sem halál, sem hatalmassagok sem njomorusagok, sem Angial, sem Ördög, sem Pokol, es semminemü teremtet állat el nem szakaszthat minket az Isten szerelmetől mely vagion a mi fejünk az Ur Jesus Xcristusban. Amen.¹⁰⁹

¹⁰⁹ [Josephus FLAVIUS], *Opera Josephi viri inter iudaeos doctissimi ac disertissimi: quae ad nostram aetatem pervenerunt omnia nimirum: De antiquitatibus Iudaicis libri XX* (Francoforti: s. n., 1580), 929.

Jellemző módon a fentiekben hivatkozott szövegek a kéziratos nyilvánosságban maradtak, hiszen megjelentetésük nem volt lehetséges, vagy akár megengedett. Nem szabad a kéziratos irodalmi nyilvánosság jelentőségét alábecsülnünk, hiszen a kora újkori magyar próza legnépszerűbb és gyakran legfontosabb szövegei, ha például az emlékirat-irodalom kora 18. századi textusaira gondolunk, megírásuk után 150 évig kéziratosan reduplikálódtak és terjedtek, nyomtatásban csak a 19. században lettek elérhetőek. A kéziratos nyilvánoságnak a nyomtatott nyilvánosághoz mért (vélt) korlátozottsága ellenére, ezek a szövegek ismertté váltak, és jelentős recepciót tudtak magukénak. Irodalomtörténet-írásunk csak most kezdi felfedezni és helyesen értékelni a kéziratosság és a kéziratos irodalmi nyilvánosság valós potenciálját.¹¹⁰ Ennek fényében fogalmazható meg a tézis, miszerint a gyászévtized után a vallásos perzekúció tapasztalata a kora újkori, különösen reformált felekezeti íráshasználati kultúrákban egyedülállóan domináns témává lépett elő, és hatása a 18. század legvégéig kitarzott. A Kálvin-életrajz magyar fordítása, irodalomtörténeti szempontból, együtt a börtön- és exiliumirodalom szintén kéziratos korpuszával, a 18. századi perzekúciós irodalom szerves részének tekinthető.¹¹¹ Ez az irodalmi korpusz viszont szétfeszíti a „vértelen ellenreformáció” fogalmának eszme- és irodalomtörténeti kontextusait, és olyan új relevanciákat jelöl meg, amelyek az ún. „hosszú reformáció” fogalmának¹¹²

¹¹⁰ A jelenség részletes tárgyalásához lásd TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 5. sz. (2015): 625–650.

¹¹¹ A börtön és száműzetés tapasztalataiból is táplálkozó vallásos perzekúciót megőrkítő irodalom értékeléséhez lásd TÓTH Zsombor, „Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat)”, in *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. FAJT Anita, SZILÁGYI Emőke Rita és TÓTH Zsombor, 11–51 (Budapest: reciti, 2017).

¹¹² A hosszú reformáció (*Long Reformation*) fogalmához lásd Nicholas TYACKE, ed., *England's Long Reformation 1500–1800* (London: UCL Press, 1998); John MCCALLUM, ed., *Scotland's Long Reformation: New*

applikálását sürgetik a késő 17. és 18. század irodalomtörténetének (újra)írásában.

Konklúziók

Paradox módon a magyar fordítás elsősorban arra figyelmeztet, hogy az 1575-ös, tehát a Kálvin-levelezés élére helyezett harmadik Kálvin-életrajz milyen erőteljes befolyást gyakorolhatott a hazai 16–17. századi protestáns írástudókra.¹¹³ (Szőnyi Nagy István mártírológiai munkájához intenzíven használta a Kálvin-levelezés 1575-ös kiadását, nem kizárt, hogy saját perzekúciós tapasztalatának élettörténetben való megjelenítése pontosan de Bèze narrációját tekintette követendő példának.) Tény az, hogy az 1575-ös edíciójú levelezés újabb (1576, 1597) kiadásaiban, illetve az *Opera omnia* 1617-es és az *Institutio* 1654-es kiadásában is olvasható Kálvin-életrajz sokkal nagyobb recepciót tudhatott magáénak, mint ahogy azt eddig tudni véltük, amennyiben egyáltalán e recepcióval számolt az irodalomtörténet-írásunk. Úgy vélem, hogy a Kálvin-életrajz recepciója a gyászévtized után töretlen, sőt akár megsokszorozott hatású lehetett a 18. század folyamán is, főként, hogy a kibontakozó vallásos perzekúciót tematizáló kéziratos irodalom akkoriban nyert teret és olvasókat. Ennek az olvasóközönségnek az igényeit a magyar nyelvű Kálvin-biográfia messzemenően kiszolgálta.

Ez a fordítás is megerősíti a tézist, miszerint a 17–18. századi kéziratos irodalmi nyilvánosság irodalomtörténeti jelentőségét még mindig nem látjuk kellőképpen tisztán. A lappangó anyagok feltárása mellett további kutatásokat és módszertani invenciókat igényel majd a korpusz és használati sajátosságainak, illetve recepciótörténetének komplex irodalomtörténeti értékelése. Huszti fordításának

Perspectives on Scottish Religion, c. 1500–c. 1660 (Leiden: Brill, 2016); Sari KATAJALA-PELTOMAA, Raisa Maria TOIVO, ed., *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700* (Leiden: Brill, 2016).

¹¹³Skaricza Máté Szegedi Kis Istvánról írt latin nyelvű életrajza (*Stephani Szegedini Vita*) is ezt a hatást illusztrálja. Vö. SZEGEDI KIS István, *Theologiae sincerae, Loci Communes de Deo et Homine* (Basileae: Waldkirch, 1585) (RMK III, 740), α6r– γ2r.

szövegéből és feltételezett használatából, illetve recepciójából valamilyen mértékben kiolvasható az is, hogy milyen lehetett Kálvin és, implicit módon, a reformáció 18. századi emlékezete. Egy nagyon rétegezett és bizonyára regionális és felekezeti elfogultságoktól sem mentes szüzsé-repertoárt látok kirajzolódni, amelynek történeti rétegzettsége az ősegyház perzekúciójáig nyúlik vissza, beleértve a kora újkori reformáció többé-kevésbé kortárs vagy aktuális eseményeit is. Kálvin személye és jelleme is sokszorosan kontextualizált, hiszen bibliai előképekkel, az ősegyház kanonizált alakjaival, végül más kora újkori konfesszorok és mártírok idealizált alakjaival kontaminálódik. A Huszti tollán magyarul is megszólaló de Bèze-féle Kálvin-élettörténet olyan applikált és akkomodált történeti tudás lenyomatát őrzi, amely a *vallásos perzekúció* tapasztalatának egyszerre irodalmi és történeti bizonyítékát adja. Ugyanakkor Huszti kétségtelenné teszi azt is, hogy a magyar szöveg valósága felől 1758-ban még tart a reformáció, így a mi feladatunk nem kevesebb, mint megérteni és felismerni, hogy ez nem más, mint a *hosszú reformáció*.

A szövegközlésről

A teljes kéziratot Papp Kinga írta át, és az ismételt összeolvasások után közösen rögzítettük a kiadás textológiai jellemzőit.

Mivel a kézirat átírása során a teljes betűhűsége törekedtünk, ezért a személynevek, köznevek, tulajdonnevek írásának következetlenségeit nem korrigáltuk. Így a nagyszámban előforduló köznevek és az éveket jelző számnevek nagybetűs írásmódját megőriztük. Hasonlóképpen a mellékjeles névmások, névelők és kötőszók (a' ki, a', e', 's stb.) írásmódját sem módosítottuk. Eltekintettünk a feltétlen egységesítésektől olyan esetekben is, amikor például a szöveg Kálvin Jánosra utalva néha *Calvinus*, néha pedig a *Cálvinus* változatot használta. Azonosképpen a Genf városának említésekor előforduló variánsokat (*Geneva*, *Genéva* és *Généva*) sem egységesítettük, mivel ezek nem okoznak szövegértési problémákat. Hasonló megfontolásokból a kézirat eredeti központosítását is megőriztük. Feltett célunk volt Huszti írásszokásainak a visszaadása, így amennyiben szó- és íráshasználati megoldásai nem voltak értelemzavaróak, a feltétlen

korrigálástól eltekintettünk. Mivel Huszti írásmódjában az igekö-
tők többnyire kötőjellel kapcsolódnak az igékhez, akárcsak az *is*
kötőszó az őt megelőző szóhoz, ezeket változtatlanul visszaadtuk az
átírásban. A közismert rövidítések is az eredeti formában maradtak
(pl. *t.i.*, *u.m.*, *Sz. Vatsorát* stb.) A könnyeb érthetőség érdekében
néhány egységesítést kénytelenek voltunk megtenni. A kéziratban
az *s* betű *f* és *s* formában is megtalálható a szövegben, gyakran
ugyanabban a szóban is, ezeket egységesítettük *s*-re. Az *sz* és a
gy betűk kettőzött formában (*szsz* és *gygy*) fordulnak elő, ezeket
hasonló megfontolásból összevontuk. A szövegre jellemző, felte-
hetően a beszélt nyelv hangzását idéző hangjelölési sajátosságokat
megtartottuk: pl. *égy*, *égyezés*, *nékie*, *frantzia*, illetve az *a*-ra cserélt
o betűket is (pl. *váras*). Az utólagos betoldásokat és a nyilvánvaló
elírásokat lábjegyzetek jelölik. A szövegben a Huszti által aláhúzott
részeket kurziváltuk. A kéziratban a főszöveg mellett széljegyzetek
találhatók, ezek összefoglalják a szöveg egy-egy fontosabb részét,
neveket és bibliai idézetek pontos helyét emelik ki, illetve évszámok-
at adnak meg. A széljegyzetek helyét az átírásban megőriztük és
kurziváltuk.

Tóth Zsombor¹¹⁴

¹¹⁴A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos fő-
munkatársa, az *MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában
(1500–1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt keretében
készült. Ennek a tanulmánynak egy korábbi változata már megjelent:
TÓTH Zsombor, „Protestáns biográfia és hosszú reformáció: Kálvin János
latin nyelvű életrajzának 18. századi ismeretlen magyar fordításáról”, in
*A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18.
században*, szerk. FAZAKAS GERGELY Tamás és IMRE Mihály (Debrecen:
Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 136–155.

Szövegközlés

CALVINUS JÁNOS ELETE

Mellyet A' Génévai Ecclésianak L. Tanitoja THEODORUS BEZA (:a' ki ö velle mind életében mind Halálában együtt volt:) Déák Nyelven igazán le-irt
5 M.D.LXIV-dik Esztendőben: És ugyan a' mellyet Magyar Nyelven elő-adott HUSZTI LÁSZLÓ M. DCC. LVIII Esztendőben.

THEODORUS BÉZA ELŐL JÁRÓ BESZÉDE

10 Ha valaki lészen olyan vélekedéssel, hogy én nem egyebért hanem az Igazságnak egyenes ki-beszélléséert fogtam legyen CALVINUS JÁNOS Életének le-írásához, igen könnyen a' mint reménlem e' jelen-valo Világ állapotjának káramló motskaitól meg-menthet. Mert alig vagyon minden nyomoruságra rövi-
15 debb Compendium, mint a' Jóságos tselekedetet ditsérni: utolso bolondság volna pedig, hogy a' melly rossz dolgot egy halgatással fel válthatnák, azt egyéb dolgokkal szereznéd meg magadnak. Hogy ha még tsak égy Joságos-tselekedetet-is ditsérni el nem szenvedhetnek az Istentelenek, mit kell azokrol
20 vární a' kiknek kegyességeket akarja az ember leirni, hogy ezt magában fel tégye? a' kivel is nem tsak az Istentelen emberek ellenkeznek, hanem még azok is gyakran feltámadtanak,

1 CALVINUS JÁNOS] Ioannes Calvinus / Jean Calvin / Kálvin János (1509–1564) francia reformátor, a kálvinista teológia megalapozója, az ún. helvét irány meghatározó jelentőségű alakja. Franciaországi menekültként reformatori munkásságát Svájc területén és főként Genfben fejtette ki, életműve legfontosabb szövegei is itt készültek.

2–3 THEODORUS BEZA] Théodore de Bèze / Béza Tódor (1519–1605) francia reformátor és humanista, aki előbb Kálvin bizalmas munkatársa, majd ennek halála után utódja Genfben. Kálvin iránti elkötelezettségét igazolja az is, hogy a reformátor élettörténetének megírásával és kiadásával Kálvin kultuszának megteremtésén munkálkodott.

a' kik igen jámboroknak láttatták és mutatták magokat lenni. Nintsenek ugyan is a' kegyességnek nagyobb ellenségi, mint a' kik a' hamis vallást igaz gyanánt szokták tartani. De mind azok engemet ámbár meg rettentenek is, de a' földhöz nem vertenek. Rut dolog volna ugyan-is a' rosszakért való félelemért 5 a' Jokat el halgatni, és a' hamis Isteni-tisztelőknek kiáltásokkal bé borított igaz vallásnak szavát el hagyni nyomattatni. De ha valaki ki fogna s ezt mondana: sokkal különböző dolog CALVINUSnak életét le írni, mint az Igazságot oltalmazni, meg valлом ugyan én azt, hogy sokkal különböző az Embert mint az 10 Igazságot le-írni: de mindazáltal ezt mondani nem szégyenlem, hogy helyesen mondotta ezt amaz Első és Utolsó: *Miképpen el küldött engem az Atya, a' képpen én is el küldelek titeket: és a' János XX:21 ki titeket halgat, éngemet halgat.* Kiáltsanak tehát ámbár azok emberek, a' kik vagy a' tudatlanság miatt, vagy az Irigység 15 miatt úgy szóllanak; hogy mi *Cálvinust, Zwingliust, és Luthert* Isten gyanánt tartyuk, mi mindazáltal mikor téttzik a' Szentek tisztelőit mint bálványozokat úgy tarthattuk. Kiáltóságok tehát ők a' mennyiszér, és a' meddig tetzik; mert van mivel vissza üssük a' tronfot, és a' dolgot megfordítsuk: t.i. sokkal 20 különböző dolog az igaz Vallásnak dolgát folytato Szentekről írni 's azoknak tselekedeteket le írni, és mondásokat feljegyezni (:melly dolgoknak esméretekkel a' jok jobbak lesznek, a' gonoszok pedig meg feddettetnek, melly-is minékünk egy kiváltképpen való tzélunk ezenn dologban:) mint sem, a' mint 25 ők tselekesznek, rész szerint a' kegyes Istenfélő embereknek

16 *Zwingliust*] Ulrich Zwingli (1484–1531) svájci reformátor, a katolikusok elleni 1531-es kappeli csatában esett el. Bár Lutherrel nem értett mindenben egyet, és történeti jelentősége a Kálvin Jánosé mellett néha háttérbe szorul, az vitathatatlan, hogy a svájci reformáció egyik legelső kezdeményezője.

16 *Luthert*] Martin Luther / Martinus Lutherus / Luther Márton (1483–1546) német Ágoston-rendi szerzetes és teológus, majd a német protestantizmus vezéralakja, aki a wittenbergi akadémia szellemi környezetében indította el a reformációt. Teológiai és fordítói munkássága együttesen járult hozzá az evangélikus teológia és felekezeti kultúra kialakulásához.

életeket haszontalan és hamis beszédekkel szokták le-írni (:a' mint egy Abdiás nevü nem tudom kitsoda az Apostolok írásiban tselekedett:) rész szerint pedig a' fabulás Históriákat, mint valamelly haszontalan dolgokat magában foglalt tudományt, ugy
5 mint igazat adnak elő. Annyira vagyunk tehát a' meg holt Szenteknek tiszteletektől, mint különböz a' világosság a' setétségtől. Mivel azt az Isten kemény fenyegetéssel meg tiltotta: mi pedig Isten akarattya szerint igyekezünk járni, és azt szemünk előtt hordozzuk. Nintsen ugy gondolom senki olyan, a' ki arrol nem
10 kíván valamit tudni a' kinek virtussai igen sokak. Nem ok nélkül hasonlítta bizony Dániel az Istennek szenteit csillagokhoz, *Daniel XII:3* kik is a' bolondságnak uttyát az ő fenyegetésekkel másaknak meg mutatták: kiknek is világosságok midön az ő halálokkal el mulik, méltok arra, hogy az ő setétségek mások által meg
15 ujjtassék. Ezek felett nem akartam itten azokat követni, a' kik az Igazságnak színe alatt sok tzifra beszédek hoznak elé, hogy az Igazságot hamissággal megelegyítsék, hanem az Igazságot tsak éppen folyo beszéddel a' mint látom és tudom világ eleibe botsátom.

20 Született Cálvinus János a' Veromandusoknak Noviodum nevü Városában, Kristus Urunk Születése után M.D.IX-dik esztendőben, Juliusnak 10-dik Napján, kinek-is Attya volt Gerardus *M.D.IX.* Calvinus, édes Anyja Joanna Franca, mind ketten tisztességes, és közép szerben lévő személyek. Vala ugyan-is Gerardus igen
25 jo elmével és tanátsal biro ember, azért azon Tartománynak Nemességétől igen kedveltetett: innen volt, hogy a' Mommoriusak *Mommoriusuk* között (:melly Familia ottan szép Nemességgel fénylett:) az ő Attyának költségin neveltetett fel Calvinus az ő kitsinsegítő fogva. Onnan Tudományának gyarapodásáért Lutetiában vi- *Lutetia*

26 Mommoriusak] A Mommor nevü noyoni francia nemes családra utal, mely család támogatta a fiatal Kálvint. Gyerekkori neveltetésében fontos szerepet játszottak, hiszen Kálvin együtt tanulhatott e jómódú család gyerekeivel.

26 Mommoriusak] Mommoriusuk [Sic.]

tetett az holott a' Marchianus igen szép oskolában annak jeles
Maturinus Tudomány Maturinus Corderiust mint egész Frantia ország
Corderius Ifjainak Tanitóját és magának Præceptorát halgatta, és a' ki
 osztán a' Genevai hires oskolában vitetvén Tanitoul, Nyoltzvan
 Öt Esztendejében meg holt. Által ment ezután Cálvinus abba az 5
Ácus oskolába mely égy hegyes hegytől Acusnak neveztetett, az hol-
 ott volt egy szép tudományu Spanyol Nemzet Mestere, a' kitölis
 annyira tanittatott hogy az ő elméje erősödvén, tsak hamar má-
 soknak példájokra 's tsudájokra a' Grammaticanak véget vetett
 és a' Dialecticához 's más ahoz tartozo Tudományhoz fogván, 10
 onnan nagy ditséretesen felyebb vitetett. Szentelte vala ötet
 pedig az ő Attya a' Sz. Theologia tanulására, a' melyre hogy igen
 nagy inclinatioja volna innen észre vette, hogy a' körül még az
 ő gyenge korában is magát igen szentül viselné, és minden ő
 vélle együtt lako gonosz életü embereknek nagyon gyűlölője 15
 vala: a' mellyet ő rolla sok Catholicusuk meg vallottak. Azért
 mint a' Szent Szolgálatra el választatott edényt, az ő Attya a'
 Noviodunumi Püspöktől meg nyerte, hogy abba az Ecclesiába,
 melly Cathedralisnak neveztetett, Pap lenne: melly meg esvén
 azutan annak a' Parochiának gondja-viselése-is reá bizattatott 20
 a' melly tsak ott közel volt és a' melly hivattatott ekképpen:
Pons Episcopi Püspök hidja, az holott született Calvinusnak az
 ő Attya, melly Varosba osztán által ment Calvinus: a' honnan
 meg tetzik, hogy minekelötte Frantia orszagbol ki menne (:égy
 Catholicus Paptol-is mindazáltal nem tanittatván:) égy néhány 25
 prædicatiokat mondott volt a' kösségnek. De ezen dolgot tsak
 hamar felbontván mind a' kettőnek elméje. Az Attyának t.i.,
 hogy könnyebb dolognak gondolta lenni a' *Iuris prudentia* ~
 a Törvényes böltesség által gazdagságot nyerni: A' Fiának

1 Marchianus] Collège de la Marche vagy Collège de la Marche-Winville a Párizsi Egyetemhez tartozó tanintézmény.

2 Maturinus Corderiust] Mathurin Cordier (1479–1564) Kálvin tanítómestere Párizsban.

21 a' melly] a' melly [a' utólagos betoldás]

pedig hogy ő egy olivetanai Robertus Péter nevű Attyafiától az igaz vallás iránt megintett (:ennek tulajdonittatik a' Frantzia Bilbliának 'Sido Nyelvből való fordítása, melyet Neacomiumban nyomtattak:) hogy a' Szent könyveknek olvasására adná magát, és a' babonás könyvektől magát el fogna, és az olyan Szentségnek színe alatt sok babonás dolgokat magában foglalt utat hagyta-el. Azért el mégyen a' haza Törvényinek halgatására Aureliába, a' holott akkor Frantzia országnak egy igen törvén-
 5 tudó Petrus Stella nevű embere tanított, a' holott tsuda rövid idő alatt mennyire mene: úgy hogy mikor gyakorta magára vállalta a Doctornak ~ Tanítónak hivatalát, úgy véghez vitte, hogy abba semmi el nem maradt: az holott ötet mindeneknek megégyezésekből minden pénz nélkül Doctorálni akarták, mely-is meg lett. Mindazon által ő a Sz. Theológiát ezzel együtt nagyon
 10 tanulta, mellyben annyira-is ment, hogy abban a' Városban, a' kik a' Sz. Írásból valamit igazán akartak meg-tudni, ő hozzá mentenek, és ő tőlle meg-tanítottak. Bizonyoságot tettek azok a' kik velle együtt laktanak arról-is, hogy midőn ő jól vatsorált volna, szokásba vette azt, hogy egész fél-éjszakáig mindenkor
 20 tanulna, és reggel midőn fel kelne, a' mit az Ágyában tanult vala szüntelen arról elmélkednék, és magában mint egy jól meg is főzné, mellyek után osztán igen nagyra ment: de mindazáltal ebből az ő Gyomrának hideg és gyengeséget okozott, melly is ő neki sok nyavalyát szerzett, és ideje előtt való halál követte.
 25 Vala azon időben a' Bituriai Academia igen nevezetes, hogy Itáliából ki-hivattatván ama' Törvényes dolgokban igen hires Andreas Alciatus oda vitetett, kitis e' mi Calvinusunk halgatott. Mert midőn ide ment volna, tsak hamar barátságot vetett mind

Robertus Péter

Aurelia

Petrus Stella

Bituriai

Academia

Alciatus

András

1 olivetanai Robertus Péter] Pierre Robert Olivetan / Olivétan (1506–1538) noyoni származású tudós, jelentős hatással volt Kálvinra. Tevékenysége Biblia-fordítóként jelentős; az eredeti hébert és görögöt felhasználva fordította le francia nyelvre a Szentírást (1535), amelyet az első francia protestáns bibliának tekintenek.

9 Petrus Stella] Petrus Stella – Pierre Taisan de l'Étoile (1480–1537) francia jogtudós, Kálvin tanára Orléans-ban.

27 Andreas Alciatus] Andrea Alciato (1492–1550) olasz jogtudós, Kálvin tanára Bourges-ban. Költőként *Emblemata Libellus* (1531)

a' Vallásra mind Tudományokra nézve ama' Rotulia Német
Melchior Nemzet' Melchior Volmárussal, a' ki a' Görög Nyelvben igen
Volmarus hires Ordinarius Professor volt. Ennek Tanítása és Segitsége
által Calvinus a' Görög Nyelvet tanulta, melynek-is jeleit tsak
hamar meg mutatta, a' midön a' Korintusiakhoz küldött má- 5
sodik Levélre Commentariust ~ Magyarázatot irt. Ezekben a
Tudományokban azért öly szorgalmatosan járt, hogy a' Sz.
Irást szüntelen tanulta és égy néhány Prædicatiokat amaz Bitu-
Luneria rigumi Mezőnek Várossában melly Luneriának neveztetett azon
Városnak Urától helyben hagyattatván el mondott, de az hon- 10
nan az Attya halála megizentetvén haza hivatott. Onnan
kevés idő mulva Lutetiába által ment, midön járna huszonnég
esztendejében, és akkor irta Seneca Könyvére azt a' szép Com-
mentáriust ~ Magyarázatot, de Clementia ~ a' kegyelmességről;
melly-is Calvinusnak erköltsével igen szépen meg égyezett, 15
és a' mellyben nagyon gyönyörködött. Ottan kevés idő múl-
va a' tisztább tudományu Tanulokal meg-esmértetett, mellyek
Forgeus István közzül nevezetes emlékezetben volt égy Forgeus István nevü
hires gazdag kalmár előtt, a' kiis a' Kristus Nevéert osztán
meg égettetett, kinek is Nevét Calvinus elő hozza abban a' 20
Könyviben, melyet tsak hamar irt a' Libertinusok ellen. Ettől

címü könyve, az emblémaköltészet műfajának megteremtőjeként vált híressé.

2 Melchior Volmárussal] Melchior Rufus Volmar (1497–1560) német jogász és filológus.

5–6 a' Korintusiakhoz ... Magyarázatot irt.] *Commentaire sur la seconde épistre aux Corinthiens*, Genève, 1547.

13–14 Seneca Könyvére ... a' kegyelmességről] Lásd *Annaei Senecae Libri de Clementia cum Commentario*, Paris, 1532.

18 Forgeus István] Étienne de La Forge (?–1535) sikeres üzletember, aki Tournay-ben született, de Párizsban telepedett le, és a franciaországi reformáció egyik szimpatizánsa volt. Párizsi lakásán gyakran gyültek össze a hugenották, Kálvinnal is ily módon ismerkedett meg. A vallásos perzekúció áldozatává vált; azzal vádolták, hogy Luther műveit terjesztette. 1535-ben végezték ki.

20–21 a' Könyviben ... Libertinusok ellen] *Contre la secte phantastique et furieuse des libertins qui se nomment spirituelz*, Genève, 1545.

az időtől fogva elhagyván minden más Tudományokat Calvinus, ö magát Istennek szentelte, mind azoknak akarattok szerint a' kik akkor Luteciában eltitkolt gyűlést tartanak vala a' Vallásra nézve, és ö ezek között igen foganatoson tanított.

5 Vala akkor a' Parisiai Académiának Rectora Nicolaus Copus *Nicolaus Copus* a' Basiliái Király Doctorának Gulielmus Copusnak Fia, a' ki oda rendeltetett vala: kiis midőn az Erkölcsről orált volt, azt Calvinus elméjében szedegetvén az után jobban, bátrabban, és világosabban a' Vallásról beszélnek vala. Mellyet Sorbona

10 el nem szenvedhetvén és a' Senatus nem kedvelvén avagy a' Parlumentum: melytől is midőn tztitáltatnek a' Rector, el indult az ö Társaival hogy oda mennyen, és az ö ellenkezőitől magát el vonnya, azért vissza menvén azon Tartományokból ki mégyen Basiléába. Küldötenek akkor tsak hamar a' Fortretumi *Fortretum*

15 oskolában-is, az holott választotta vala már ekkor Calvinus magának ezt laká-hellyül: kiis talám ekkor othon nem lévén, osztán egymás barátinak írásaikból észre vétetett, hogy azt akarják, hogy sokaknak életek nyomoruságban fogogjon: és ekképen akkor valának az igaz vallásnak azok az erős és nagy

20 ellenségei, és ezek között kivált képen egy Morinus János nevű, *Morinus János* kinek is neve az ö kegyetlenségéért még ma-is emlegettetik. De ezen veszedelmes zenebonat amaz tsudálatos elméjével, és *Navarriai Királyné*

böltességgel fénylő Navarriai Királyné, Ferentz Király Testvé-

5 Nicolaus Copus] Nicolas Cop / Nicolaus Copus (1501–1540) orvosprofesszor, a Párizsi Egyetem rektora volt. Kálvin a Collège de Montaigu-ban töltött időszak alatt ismerte meg, és barátkozott össze vele.

6 Gulielmus Copusnak] Wilhelm Copus (1471–1532) Nicolaus Copus apja, Galenus- és Hippokratész-fordító.

20 Morinus János] Jean-Baptiste Morély / Jean Morelli de Villiers (1524–1594) normandiai francia teológus, a reformáció elkötelezett híve, aki családjával együtt Genfbe menekült.

23 Navarriai Királyné] Navarrai Margit / Angoulême-i Margit (1492–1549) I. Ferenc francia király lánytestvére és Navarra királynéja.

23 Ferentz Király] I. Ferenc / Angoulême-i Ferenc (1494–1547) francia király, a Valois-ház leszármazottja. 1515-ben lépett trónra, és haláláig uralkodott. Igazi reneszánsz uralkodó volt, a művészeteket pártfogolta,

re, az ő esekedő szavaival a' Battyával le-tsendesítette, küldvén,
és híván Calvinust a' maga udvarában, és ottan tisztességgel
fogadván ezen Király Asszony ötet halgatta Tudományában.

Santonia Onnan t.i. Lutetziából el-menvén jutott égy Santonia Mező-
ről neveztetett helyre az holott égy Baráttjának kérésére, irt 5
égynehány rövid keresztyéni intéseket, mellyeket a' Papoknak
szélyvel osztogatnak vala, hogy a' Prædicallás közben a' Népek
beszéllenek, hogy így lassan-lassan a' Nép az igazságnak utára

Neracum téríttessen. Abban az időben Aquitaniának egy Neracum nevü
Várossában ment, köszöntvén amaz Stapulensiai öreg Jakobus 10

Jakobus Faber Fabert, kit is ugyan azon Navarriai Királyné a' Filosofianak
helyre állításáért nem kitsiny veszekedés nélkül a' Sorboni-
aiktól a' Parisiai Akademiába bé állított, hogy egyszersmind
a' Sz. Theológiát is tanítaná. Nagy tisztességgel fogadta azért
ez a Vén Jámbor Calvinust, látván hogy Isten kegyelme által 15
még jövendőben helyre állítaná azon Ecclesiasticum Regiment.
Vissza tért az után Lutetiába Cálvinus, Isten keze által mint égy
vezéreltetvén. Oda származott vala ugyan is amaz Istentelen

Servétus Servetus, már az ő mérges Tudományát a' Sz. Háromság ellen
ki-öntvén, mellyet Calvinus igen kíván vala hogy t.i. Servetus- 20
sal bizonyos helyen szembe lehessen, a' mellyet mindazonáltal

de lovagkirály is, ugyanis több hadiexpedíciót vezetett a Német-római
Birodalom ellen 1521 és 1544 között.

10–11 amaz Stapulensiai öreg Jakobus Fabert] Faber-Stapulensis, Ja-
kob / Jacques Lefevre d'Étaples (1450–1536) teológus, bibliafordító és
Kálvin szimpatizánsa.

18–19 Istentelen Servetus] Michael Servetius Villanovus / Miguel de
Villanueva / Michel de Villeneuve / Szervét Mihály (1511–1553) spa-
nyol orvos és teológus, akinek radikális tanítását mind a katolikus egy-
ház, mind pedig a genfi reformáció vezetői eretneknek nyilvánították.
1553. október 27-én máglyahalált halt.

19–20 ő mérges Tudományát ... ki-öntvén] Szervét ekkora már meg-
jelentette antitrinitárius nézeteit exponáló munkáit: *De Trinitatis erro-
ribus libri septem*, Hagenau, 1531; *Dialogorum de Trinitate libri duo. De
iusticia regni Christi capitula quatuor*, Hagenau, 1532.

19 Servetus] Servétus [Sic.]

sok várakozása után is véghez nem vihetett, szüntelen futván Calvinusnak személyét, mivel a' kik az ő hamis Tudományát bé-vették vala ötet imitt-amott lappangtatták.

Volt pedig ez az Ezer Öt-száz harminc négy esztendő igen
5 szomorú, sok kegyes Istenhez térni akart Embereknek az üldöztetésre nézve, mellyek közzül való volt ama Sorboniai Gerardus Ruffus, a' ki a' kegyesség Tudományának hirdetésében segéd volt, ugy szintén az Augustinai rend közzül Coraldus, kik-is nemcsak hogy a' Prædikállo Székből ki tiltattak, Gerardus Ruffus Coraldus
10 hanem tömlőzre is vettek: és annyira ment osztán Ferentz Királynak haragja némelly tzeduláknak a' Mise ellen való elhányattatásokért a' Várason, és a' mellyet a' Királynak-is aluvó háza ajtajára szegeztenek, hogy a' Városnak négy szegeletein nyoltz személyeket meg égettetett, kik Martyromoknak nevez-
15 tettek, és nagy hatalommal ezt hirdetvén, hogy még a' maga Gyermekének sem kegyelmezne-meg, ha abban az haszontalan szakadásban (:a' mint ő nevezi:) volnának. Midőn ilyen ábrázattyokat látná azon időnek Calvinus egy kevéssel azután, hogy amaz igen szép jeles könyvet írta Aureliában, mellyet Psychopannychiának nevezett, azoknak tévelygések ellen, a' kik a'
20 Testtől el szakadott lelkeket alunni egy helyen, és onnan előhíni tanították, jobbnak tartotta lenni Frantzia Országból való

6–7 Gerardus Ruffus] Gérard Roussel (1480?–1550) teológus, humanista és fordító, Navarrai Margit udvari prédikátora, a református eszmék egyik korai szimpatizánsa.

8–9 Coraldus] Ellie Coraud / Cauraud / Coraldus ágostonrendi teológus, aki Párizsban tanult, de nézetei miatt 1534-ben kénytelen volt Bázélbe távozni. Később, 1536-ban Genfbe érkezett, és csatlakozott Kálvinhoz és Farelhez.

19–20 Psychopannychiának] Noha Kálvin már 1534-ben Orléansban elkészítette ennek az írásának az első változatát, csupán 1542-ben jelent meg nyomtatásban: [Psychopannychia] *Vivere apud Christum...*, Argentorati, 1542. Három évvel később újabb kiadást ért meg ugyancsak Strasbourgban, ám ezúttal a kibővített címben is megjelent a *psychopannychia terminus: Psychopannychia: Qua Refellitur Quorundam imperitorum error, qui animas post mortem usque ad ultimum iudicium dormire putant*, Argentorati, 1545.

Basilea elmenetelit, azért égy Társával elindulván Basilea felé Lotharin-
Metensis gián bé menvén, nem messze a' Metensis nevű Várashoz igen
 nagy szerentsétlenségben esett, mert két szolga lévén véllek,
 az égyik éjszaka mind a' Társának, mind pedig Calvinusnak el
 lopta a pénzt, és lora kapván hirtelen el-nyargalt, hogy bé nem 5
 érték, azért égy pénz nélkül maradván, kéntelenítették a' má-
 sik szolgáljoktól kérni költsön tiz koronás aranyat, mellyel alig
Argentina érték meg Argentináig, és azután Basiléaig. Ottan kiváltképpen
Simon Grinæus valo Baráti voltának ő néki, u.m. Simon Grinæus, és Capitó
Capito Farkas, Farkas, és ott magát Sidó Nyelvnek tanulására vette: és jollehet 10
Bucerus magát mindenképpen el-titkolná a' minthogy abból a leveliből,
 mellyet irt Bucerusnak második esztendőben meg tetzik, mind
 az által amaz igen ditsösséges Könyvet, mind Tudományának
 első 'Sengéjét Világ eleibe botsátotta, mellynek-is ilyen nevet
 adott: *Az igaz és Keresztyén Vallásnak oktatása*. Midőn pedig 15
 Ferentz Királynak öldöklő üldözését nehezen szenvedhetnék,

9 Simon Grinæus] Simon Grynaeus / Simon Griner de Feringen
 (1493–1541) egyetemi tanár, teológus és fordító, rövid időre Budán
 is tevékenykedett tanárként. Lutheránus meggyőződése miatt folyton
 menekülnie kellett, Bázélben telepedett le, ahol halála előtt rövid ideig
 az egyetem rektora lett.

9–10 Capitó Farkas] Wolfgang Köpfel / Wolfgang Fabricius Capito
 (1478–1541) a korai reformáció híve és harcosa. Orvosnak tanult, majd
 teológiából doktorált Bázélben, ahonnan Heidelbergbe ment jogot ta-
 nulni. Később a reformáció ügyének szentelte életét; Bucerral együtt
 szerkesztette a *Confessio Tetrapolitana*-t, és részt vett a berni zsinaton
 1532-ben.

12 Bucerusnak] Martinus Bucerus / Martin Butzer (1491–1551) német
 reformátor, aki az eltérő nézeteket képviselő reformátorok között próbált
 közvetíteni, például Luther és Zwingli között.

15 *Az igaz ... oktatása*] Kálvin fő művének első változatára utal, amely
 folyamatosan bővült és alakult át az elkövetkező kiadások (1539, 1543,
 1550, 1559) során: *Institutio religionis christianae*, Basileae, 1536. Az
 1536-os edíció szövege főként Franciaországban íródott, és csupán a
 befejezése készült Bázélben. Tehát elsősorban egy olyan, némiképp a
 katekizmusok diskurzusára is jellemző szöveg, amely a francia protes-
 tánsoknak volt szánva. E mű azonban jóval több mint egy katekizmus,
 a kálvinista dogmatika legelső tömör és lényegre törő összefoglalása.

a' Német Nemzet Fejedelmek a' kik az Evangyéliomot bé-vették
 vala, és a' kikkel ő ugyan barátságot is vetett vala. Midőn pe-
 dig az Anabaptistáknak nagy Seregét látná Cálvinus, meg nem
 álhata hogy ezek ellen ki ne kellyen az ő írása által, irt azért
 5 ezek ellen egy könyvet, mellyet a' Királynak titulált, mellyet
 ha ő olvasott volna gyakorta, tudom hogy igen nagy sebet
 ejtett volna amaz utálatos Babilonon. Vala ugyanis az a' Király
 nem olyan a' minémük ötet követték azután: hanem a' jó
 dolgoknak igen nagyra betsüllője, azoknak párt-fogója, és a
 10 Tudos Embereknek Fautora, és magára nézve mi töllünk nem-is
 idegen. De ezt a' könyvet sem maga a' Király, sem a' Frantzia
 Ország Népe nem olvashatta, az Istennek haragja közelitvén
 ő hozzájok. Ki botsátván ezen könyvet a' XII-dik Ludovicus
 Frantzia Király Leánya a' Ferrariai Fejedelem Asszony a' kinek *Ferraria*
 15 igen nagy volt mind Tudománya, mind pedig kegyessége, *Fejedelem*
 Cálvinusnak látására ment, ötet azért látta, és ötet a' mennyi-
 re azon időnek ábrázattya engedte a' Tudományban oktatta-
 is, annyira hogy ötet azután egyedül igen szerette. Mindazál-
 tal Olasz-országból ismét vissza ment Frantzia Országba, ot-
 20 tan minden dolgait eligazítván; midőn Alogrobustol üldözés
 támadott volna, szaladott Genevába, jól-lehet hogy ez előtt ezen
 Városrol még tsak gondolkodni sem tudott, de a' mint majd meg
 tetzik Isten végezéséből ment oda. Igen tsudálatoson vitetett
 bé ugyan-is abban a' Varosban az Isten Igéje, két nevezetes *Gulielmus*
 25 tudos emberektől, u.m. ama Delfiniai Gulielmus Farellustol, és *Farellus*

Kálvin legfontosabb tézisei, mint például a predestináció, már itt kifej-
 tést nyerne, és bár fejlődnek az idők során, már 1536-ban a kálvini
 dogmatika rendszerének szerves részét képezik.

3–5 Anabaptistáknak..könyvet] *Brieve instruction pour armer tous
 bons fideles contre les erreurs de la secte commune des anabaptistes,*
 Genève, 1544. Kálvin ezt a munkáját Farel biztatására írta, és a francia
 királynak, I. Ferencnek ajánlotta.

13–14 a' XII-dik ... Fejedelem Asszony] Valois Renáta (1510–1574) mo-
 denai és ferrarai hercegnő, XII. Lajos (1462–1515) francia király leánya.
 25 Delfiniai Gulielmus Farellustol] Guilhem Farel / Guillaume Farel
 (1489–1565) Kálvin közvetlen munkatársa és barátja, a svájci reformáci-
 ó meghatározó alakja.

Viretus Péter amaz Orbéi Viretus Pétertől, kiknek munkálkodásokat azután az Isten foganatosá tötte. Midön azért Cálvinus ezeket mind tudos Embereket kívánta meg-látogatni, akkor Farellus, mint Isten Lelkével felruházott férfiú igen sok szoval azon kérte, hogy vellek ott maradjon Génévában, és az Isten ígését hirdesse 5
ö vélek együtt 's tovább onnét ne mennyen, mellynek midön Calvinus nem igen engedne, monda Farellus: Én a' Te Tudományodat értvén a' Mindenható Istennek Nevében intlek és kérlek, hogy ha Te ezt meg-veted, és mivelünk itten az Isten beszédét nem hirdeted, és nem annyira a' Kristust keresed, mint 10
a' magad előmenetelét, tehát az Isten tégedet verjen meg. Ezen irtóztato mondasoktól megrettenvén Calvinus, ö magát mindjárt a' Magistratus akarattya alá hajtá, és Papi hivatalt vallala ö magára, kinek böltességét midön látná az egész kösség, nem tsak Papi hivatalal tisztelteték meg (:mellyet nem kívánt fel- 15
vallalni:), hanem a' Sz. Theologiában Doctorrá tétetett: Ezer M. D. XXXVI. Ötszáz Harmintz hatodik Esztendőben, Augustusban, és ugyan ezen Esztendőben a' két Város között u.m. Berna és Généva között Laussanniába igen sok Disputatiok estek a' Catholicusokkal, mellyekben Cálvinus mindenkor jelen lévén, igen hi- 20
ressé tették ötet az ö maga viselései, holott az ellenkezőket semmivé tötte. Akkor irt, és botsátott-ki Calvinus a' Keresztyén Tudománynak igazságáról mint egy Formát a' Genévai Népek épületére, hogy a' Pápás Szemetes Tudományától öket meg tisztítsa. Hozzá adta a' Catechismusi Tudományt-is, nem azt 25
a' melly kérdésekre, és feleletekre vagyon most irva; hanem ennél sokkal rövidebbet, a' melly magában foglallya vala az igaz Vallásnak tsak fundamentomosabb ágazatait.

1 Orbéi Viretus Pétertől] Petrus Viretus / Pierre Viret (1511–1571) svájci reformátor, teológus, többek közt Lausanne-ban és Genfben volt prédikátor.

22–24 Akkor ... épületére] *Instruction et confession de foy dont on use en l'église de Genève*, Genève, 1537.

25 Catechismusi Tudományt-is] *Catechismus sive christianae religionis institutio*, Basileae, 1538.

14 böltességét midön látná] [midön utólagos betoldás]

Hozzáfogott ezután Calvinus mindjárt Farellussal, és Coráldussal az igaz Ecclesiának a' Népből valo fel-állatására, azért kénszeríték mindjárt a' Népet, hogy a' Pápa babonás Tudományát tagadják meg, és a' Sz. Iráson fundáltatott igaz Tudományra, mellyet ők egynéhány Caputokban foglaltanak esküdjenek meg. Mellyre ámbár egynéhányon nem akartanak-is félelemnek miatta réá állani; mindazáltal az Isten azt tselekedte, hogy ezer öt-száz harmintz-hetedik Esztendőben, Juliusnak huszadik Napján az Város Iro-Déáknak nevek fel irásával az egész Város a' Kristus igaz tudományára meg esküszik, és megtér. Ezen dolgot azért midön a' Sátán látna, nagyon meg-irigyle, és azt mindenképpen meg gátolni igyekezte, az külső Ellenségek által, de haszontalan, ámbár ezt szép szin alatt-is próbálták legyen, először-is az Anabaptis és azután Caroli Péter által, a' kiről majd alább szollunk. Kik is az Urnak ezen munkáját, nem tsak irigylették, hanem egészen azon voltak, hogy minde-
15 nestől el-töröljék. De meg előzte, és meg győzte a' Sátánnak ezen igyekezetit az Isten, a' mint a' dolognak ki-menetele bizonyítja. Ugyanis az Anabaptistákat Cálvinus az ő Társaival egybe gyűjtván közönséges helyen disputatiokkal meg győzték, és meg tzáfolták az egy Isten beszédéből Ezer Ötszáz XXXVII-dik Esztendőben, Martiusnak Nyoltzadik Napján, annyira, hogy ezután ottan semmit sem tselekedhetett az ördög és az ő Tagjai. Második meg zavarója az igaz Ecclesiának volt Caroli Péter
25 nevü, kiis igen nagy és hosszas megzavarásokat kívánt véghez vinni, mellynek tsak summáját hozom-el kit Calvinus ő maga szépen le irt abban a' Könyvében, mellyet küldött Gryneusnak. Ezen Carolit mint haszontalan Sofistát az ő Annya Sorbona minekutánna szülte, mint hæreticust el-tsapta. Ment azért ő leg-
30 először Genevába onnan Laussaniába, azután Neaconumba: a

*M. D. XXXVII.
20-dik Julij A'
Genévai egész
Város meg-tér.*

Caroli Péter

14 Caroli Péter] Petrus Carolus / Pierre Caroli (1480–1550) francia teológus, aki bár elfogadta a reformációt, mind Kálvinnal, mind pedig Farellal összekülönbözött; ezeket arianizmussal és szabellianizmussal vádolta meg.

27 a' Könyvében ... Gryneusnak] Kálvin következő könyvéről van szó: *Commentarii in epistolam Pauli ad Romanos*, Argenterati, 1540.

Satannak Lelke ötet mindenütt követvén annyira, hogy akár merre ment, mindenütt az ő fertelmességének jeleit hagyta. A' holott látta magát a' miéinktől magát vádolni, onnét által ment az ellenkezőkhöz; onnét ismét a' miéinkhez vissza. Végtere Calvinust, Viretust, Farellust mint ha a' Sz. Háromsággal nem igazan értenének vádolni kezdette. Melly dologért Bernába igen nagy gyűlés lett, az holott az ő vélekedése meg-tzáfoltatott, és azután a' Mediomatrisokhoz ment hogy az Ur munkáját mellyet már Farellus el-kezdett meg gátollya. Onnan az ő Levelével sok kegyes embereket motskolt, hogy az ő Tudományával mint valamelly meg éhezett kutya, valami kevés eleséget kaphasson. Azután Romába vissza ment, de ott is gyalázzattal illettetett, mivel meg frantzusodván még tsak az Ispotályba-is alig fogadtatott bé, az holott kevés idő mulva az ő tselekedetinek jutalmát mint bűnnek rabja el vette midön meg halván. E' volt hát ezen boldogtalan embernek boldogtalan ki menetele.

Midön mindenem által Calvinus Ezer, Ötszáz XXXVII-ben, látná, hogy Frantzia országban igen sok Nép volna, a' melly belsöképen ugyan az igaz Vallást hinné, mindazáltal magának is kedvezne ebben, hogy elég az, ha belsöképpen hiszik öök az Igaz Vallást, külsöképpen pedig, ha a' Pápa Tudományán lésznek; két igen nevezetes Leveleket irt, és ki botsátott: Égyet a' Bálványozásnak elszakadásától, az ő Barátyához Nicolaus Cheminiushoz, mint a' kivel Aureliában együtt mulatott: A' másikat a' Pápastak Papságokrol Gerardus Ruffusnak, mellyről felyebb emlékeztünk, kiis a' Párisiai tamadásnak le tsendesedése után Püspöкке tétettetett, nem tsak pedig hogy ezután

Nicolaus
Cheminius

23–24 Nicolaus Cheminiushoz] Nicholaus Cheminus / Nicolas Du Chemin / Nicolas Duchemin (1515–1576) Kálvin nyomdászattal és zenével foglalkozó barátja még az orléans-i korszakból. Kálvin Duchemin *Antapologia* (1531) című művéhez előszót írt, továbbá levélváltásuk egyik darabja fennmaradt, amely az ún. nicodemizmus kényes kérdéskörére reflektál. Kálvin ezt a levelet némi átalakítással bedolgozta a nikodemiták ellen írt *Petit traicté* (1543) szövegébe.

5 Sz. Háromsággal] [-al utólagos betoldás]
17 mindenem] mindonem [emend.]

az igaz életet nem tartott; hanem az ő örökös Asszonyát-is a' Navarreniai Királynét-is lassan lassan le tapodni igyekezte. Mindazáltal midőn ő ezt tselekedte igen sok tselédek között valo árulkodások követték. Bé vétetett vala az előtt Genevába az

5 Evagyéliom, a' mint felyel meg mondtak, és a' Pápa Tudománnya meg-tagadtatott vala; de még-is tsak lappangottanak alattomban némellyek a' Pápától való félelem miatt, kik-is először szépen meg intetvén, azután pedig meg is büntettetvén keményen, a' Varasi Nép két-felé szakadott, melyet midőn lát-

10 nának azok a' Tudos Emberek, u.m. Farellus és Cálvinus, ugy az ő Collegájok Coráldus, így szollanak minnyájan világosan, hogy ők két ilyen egymással ellenkező Népnek az Urnak Sz. Vatsoráját ki nem szolgáltathatták igazán. De még ilyen rossz is adá elő magát; hogy némelly Sz. Szokásokban a' Genevai

15 Ecclesia különböz vala a' Bernaitol. Élnek vala ugyan is a' Genevaiak közönséges kenyérrel az Ur Vatsorában, és a Keresztségnek formája-is más forma volt, ugy az Innep Napokat is az UR Napokon kívül mind el hagyták vala, midőn azért a' Bernaiaktól fel allatt Lausanniai Synodus azt végezné, hogy

20 kovász nélkül valo kenyérrel kell administrálni a' Sz. Vatsorát, és a Genevaiaktól-is ezt kívánnák, Tygurumban ismét Synodus lessz, az holott a' Nép pártos lévén körül vészik őket a' Syndicusok (:és Calvinusnak s a' több Társainak szavokat is meg nem halgatván:) és ottan azt végezik ezek ellen az három Isten hívsé-

M.D.XXXVIII.

Lausanniai Synodus Tygurumi Synodus

19 Lausanniai Synodus] A lausanne-i zsinat 1538. március 31-ére volt kitzúve, és a célja az volt, hogy egységesítse a reformált rítust a Bernben kialakított gyakorlat szerint. E törekvés Kálvin és Farel részéről fenntartással fogadtatott. Ez volt az a konfliktus, amely Kálvin Genfből történő távozásához vezetett.

21 Synodus] A zürichi zsinat 1538. április 29-én kezdődött, ám ekkora már a genfi tanács távozásra szólította fel mind Kálvint, mind pedig Farel. Noha a zsinat tárgyalásain május 2-án a „genfi probléma” is megbeszélésre került, a felek nem jutottak kompromisszumra, így érvényben maradt a genfi tanács döntése, amelyet a két prédikátor elfogadott.

17 formája-is] formája formája-is [emend.]

ges Szolgai ellen, hogy két nap alatt a' Varasbal ki takarodjanak
miért hogy ezt mondották, hogy az Urnak Vatsoráját a versen-
gő Népnek ki nem szolgáltatták. Ezen végezés Calvinusnak
midőn megment volna: Bizony azt mondja, ha az embereknek
szolgáltam volna roszt jutalom adattatnék énnekem, de jó hogy 5
annak szolgáltam a' ki az ő szolgáitól soha el nem vonnya azt
a' mit ígért égszer. És vallyon ekkor ki ne gondolkodott volna
Calvinus drága Szavai úgy, hogy ennek a' Városnak és Ecclesiának veszedelme az ajtó
előtt ekkor ne állott volna? Mindazáltal a' dolognak kimene-
tele ellenben úgy tanít, hogy ez Isteni gondviselés által lett 10
légyen, mind azért hogy efféle dolgok által az viszontagságok
miatt nagyobb dolgokra taníttatnék, mind pedig azért hogy
az ilyen támadások magok fel-forgatván magokat a' Genevai
Ecclesiát a' sok szemetektől megtisztítaná. Mind addig azért
az Isten az ő fel-tett munkáinak szándékiban el nem hagyta. 15
Mellyet azután a' dolognak valósága megmutatott. Azért tsak

Cálvinus az ő két Társaival Génévából ki mennek hamar sok kegyes embereknek bánattyokra ezen három Tudos
Emberek Genevát el hagyván Tigurumban mentek, és ottan a'
Helvetziai Ecclesiákból Synodus lett, és a' Synodusnak végezése
szerint a' Bernaiak a' Genevaiakat tsendesíteni akarták azon 20
dolog iránt, melly midőn haszontalan volna, Calvinus onnan
Basileába ment, és tsak hamar azután Argentínába.

Ott azért az egész Synodusnak, vagy mondom Senátusnak
Capito, Hedius, Nigrus akarattyából, azoktól a' Tudos Férjfiaktól, a' kik abban az Ecc-
lésiában fénylettenek, u.m. Bucerus', Capito', Hedio', Nigrus' 25
és másoktól bé-fogadtatott, és a' Sz. Theologiában Doctorrá
tétetett; az holott nem tsak a' Theológiát tanította mindenek-
nek tsudájára, hanem a' Senatusnak végezeséből a' Frantzia
Ecclesiákat-is gyarapította nagyon. Ekként az ő szándékában
meg gátoltatván a' Sátán, hogy Genevából ki üszte, az Isten 30
ismét másban vetette, a' holott tisztességgel és épülettel látta-

25 Hedio'] Caspar Hedio / Kaspar Heyd / Kaspar Bock / Kaspar Böckel
(1494–1552) német teológus, történész és reformátor, aki részt vett az
1529. október 1–4. között tartott Marburgi Kolloquiumon.

25 Nigrus'] Antonius Nigrus / Anton Niger (1500–1555) orvospro-
fesszor, filozófus és humanista, a Marburgi Egyetem professzora.

tott. De tsak hamar a' Genevai Ecclesia ismét más világot látott, mivel Cálvinus már sokakat el-ijesztett vala a' kovásztalan kenyérrrel valo élésért az Ur vatsorájában, és azután annyira mentek, hogy a' kovász nélkül valo kenyeret mind el hagyták.

- 5 De ime ismét veszedelmesebb rossz következett, mely kezdődött Ezer Öt száz harmintz kilentzbe, és végeződött az utánna valoba Calvinus által le tsendesítettvén, és semmivé tetettvén. Vala ugyan is Carpenteróban egy Jacobus Sadolatus nevü Püspök igen eloquens ember, mind-az által a' ki tsak azért vitette-
10 tett vala fel inkább, hogy az igaz Vallásnak gyűlölöje volna. Ez észre vévén, hogy annyi sok Nép u.m. Geneva, Pásztor nélkül volna, könnyünek allitván lenni, hogy őket magához hajtsa. Levelet küldött az Génevai Senatusnak, és az egész Népnék: mellyekben semmit el nem hagyott a' Papa Tudományára a'
15 mi tartozik, hogy arra vissza terjenek kervén. Mellyre senki hogy feleletett tenne nem találkozott egész Genévába: annyira, hogy hanem ha idegen nyelven iratott volna, az egész Városnak veszedelme könnyen következhetett volna. De midön ezeket Cálvinus Argentinában olvasná, minden bosszuságról
20 elfelejtkezvén, mellyel ötet a' Genevaiak illették, mindjárt azon dologra olly igazán és böltsen helyyettek meg felelt, hogy az ő feleletére még tsak szolni sem tudtak az Ellenkezők. Azért Cálvinus őket még-is szánván, mindenkor jo Szivel volt hozzájuk, a' mint azok a' Levelek bizonytságot tésznek, mellyeket azon
25 Esztendőben, a' mellyben töllök el küldetett, nékiek gyakran irt

M.D.XXXIX. et
M.D.XL.

*Jacobus
Sadoletus*

*A'
Genevaiaknak
Levél küldetik
a' Pápa hitire
valo vissza
állásért.*

8–9 Jacobus Sadolatus nevü Püspök] Jacopo Sadoletto (1477–1577) bíboros, az ellenreformáció híve, aki a genfi szenátusnak és a genfi polgároknak írt 1539. március 18-án kelt levelében a katolicizmusra való visszatérést ajánlotta fel. A genfiak nevében és védelmében 1539. szeptember 1-jén az elűzött Kálvin válaszolt Bázeltől. Nyomatásban meg is jelent Strasbourgban: *Sadoleti epistola ad Genevenses. Calvini responsio*, Argentorati, 1539. Újabb latin és francia kiadásai ezúttal Genfben, következő évben láttak napvilágot: *Responsio ad Sadoleti epistolam*, Genevae, 1540; illetve *Response à l'epistre de Sadolet*, Genève, 1540.

8 Jacobus Sadolatus] Jacobus Sadolatus [Sic.]

Argentinából, a' mellyekben semmit egyebet nem tselekszik, hanem ezt, hogy az Istenhez térjenek meg, a' rossz dolgot békével szenvedjék, a' Tanitokkal égyességben eljenek, arra kéri bizonnal elhitetvén azt magával, hogy ők még megtérnének; 5 a' minthogy a' dolog' kimenetele ezt ugy-is tanította. Ugyan ekkor bővítette-meg azt a könyvit, melly a' Keresztyén Vallásnak kezdetéről tanít; ugy a' Romabéliekhez irt Levélnek magyarázatját, mellyeket Simeon Grinæusnak mint kedves Baráttjának ajánl; ugyan ekkor botsátott égy igen drága könyvetskét az Ur-Vatsorájáról az ö Frantzia Nép halgatoinak hasznokra, mellyet 10 *Gelasius* azután Déákra fordított *Gelasius*: melly könyviben olly igazán és helyesen járt, hogy valaki akkor meg-látta, nem lehetett hogy az ö igaz Vélekedésit bé ne végye. Nem is tsalattatott meg Calvinus sokaknak meg térítettések iránt, és nevezetesen az Anabaptisták között. Ugyan is ezek között kettő kivált képpen 15 *Volsius Pál* nevezetes, u.m. *Volsius Pál*: a' másik amaz *Leodiensis Storder Storder János* kinek is halála után az ö feleségét, mint tisztesség

6–7 a' Keresztyén Vallásnak kezdetéről tanít] Az *Institutio* 1539-es kiadására utal: *Institutio religionis christianae*, Argentorati, 1539.

7–8 a' Romabéliekhez irt Levélnek magyarázatját] *Commentarii in epistolam Pauli ad Romanos*, Argentorati, 1540.

9–10 könyvetskét az Ur-Vatsorájáról] *Petit traicté de la Saint Cène*, Genève, 1541. Kálvin még 1540-ben, Strasbourghban írta meg ezt a kis traktárust, amelyet csak a rákövetkező évben publikált. A latin változatot Nicholas des Gallards fordította Kálvin francia nyelvű szövegéből: *Libellus de Coena Domini*, Genevae, 1545.

11 *Gelasius*] *Nicolaus Galasius* / *Nicholas des Gallards* (1520–1580/1581) teológus, bibliafordító, aki Genfben menekült, lelkipásztorkodott ott, továbbá Kálvin latin nyelvű munkáiból fordított franciára.

16 *Volsius Pál*] *Paulus Volsius* / *Paul Volz* (1480–1544) egykori német bencés szerzetes, majd humanista és teológus, aki Erasmusszal levelezett.

16–17 *Leodiensis Storder János*] *Johannes Stordeur* / *Jean Stordeur* (megh. 1540) anabaptista nézeteket vallott, így a belgiumi Liège-ből távoznia kellett 1533-ban. Feleségével, *Idelette van Beuren*-nel együtt Genfben nyertek menedéket. Kálvin hatására 1539-ben áttértek a reformált hitre. A férj hamarosan pestisben meghalt, özvegyét, *Bucer* tanácsára, Kálvin 1540 augusztusában feleségül vette.

és betsülletes Asszonyt, Idelletat Calvinus magának Bucerus *Cálvinus*
javallasából feleségül vette. Ezek voltak Calvinusnak Tudu- *Felesége Idelleta*
mánnal teljes tselekedetei Argentinába egész Ezer, Ötszáz XLI. *M.D.XLI.*
Eszkendőig, ugyan a' melly Esztendőben voltak gyűlések a'
5 Tsászár parantsolatjából elsőben Vormatiában, és azután Ra- *Ratisbona*
tisbonában az ellenkező Vallásoknak helyben állittatásokért. *Philippus*
Jelen volt itten is Cálvinus az Argentiniai Theologusoknak ki- *Melanthon,*
vánságok szerént, kiis igen sokat használt ott a' már reformalt *Cruciger*
Ecclesiáknak, és nevezetesen a' Frantziáknak kedvet tanálván, *Gaspár*
10 mind Philippus Melanthon mind pedig Crucigerus Gáspár előtt, *Cruciger*
annyira hogy ötet amaz igen sokszor Theologusnak hívta, e' pe- *Gaspár*
dig véle különösön a' Sz. Vatsoráról beszélgetet, és meg esmér-

Eljött volna pedig immár az az idő; mellyben az Isten a'
15 maga könyörületességét ki mutatná a' Génévai Néphez. Azért
azon Syndicusnak égyike, a' kinek végezésiből lett az hogy az
Istennek azok a hiv szolgálai kivettessenek, ugy viselte magát a' *Égy áruinak*
közönséges-társaság dolgaiban, mert mint áruatásnak Meste- *veszedelme*
re, midön magát az ablakon el lopni akarná, hirtelen le esvén,
20 minthogy nagy ember volt, ugy meg üti magát, hogy kevés

4–6 voltak ... Ratisbonában] A szöveg az 1541 januárjában tartott worms, illetve az 1541 áprilisában sorra kerülő regensburgi gyűlésre utal, amely a vallásos egység helyreállítását célozta meg a Német-római Birodalmon belül, sikertelenül. Ez utóbbi eseményt Regensburgi Kolloquiumként is emlegetik.

10 Philippus Melanthon] Philipp Melanchthon / Melanchthon Fülöp (1497–1560) német lutheránus teológus és humanista, a Wittenbergi Egyetem professzora, illetve a németországi reformáció egyik vezéregyénisége. Luther közvetlen munkatársaként dolgozott, könyvei nagy mértékben segítettek a reformáció ügyét. Különös népszerűségnek örvendett a Wittenbergben tanuló magyarországi peregrinusok körében.

10 Crucigerus Gáspár] Caspar Creuziger / Caspar Cruciger az idősebbik (1504–1548), német humanista, reformátor és bibliafordító. Wittenbergben doktorált és részt vett Luther Biblia-fordításának a munkálataiban. Élete vége felé Lipcsében telepedett le, ahol a reformáció ügyét kitartóan segítette.

idő múlva meg hal. Más Syndicus pedig gyilkosságban esik, és
A Génévai feje is vétetik. A' más kettő pedig vádoltatván a' közönséges
arulok Társaság dolgainak rosszul való administratiójáért kivettettek.
kimenetele Midőn azért efféle szemétektől magokat meg tisztították volna,
Farellust a' a' Város Farellust, és Cálvinust kívánta fel keresni. De mi- 5
Génévaiak dőn Farellus vissza menésérül a Neocomiaktol igen vékony
vissza választ vennének, azután mindjárt Cálvinust kezdték ostrom-
kivánniák. lani, azért a' Tigurumiaktól-is közbenjárókat kérnek magok
Calvinust a' mellé, és el menvén a' követek a Tigurumiakkal Argentiná-
Génévaiak ba Cálvinushoz, kik is az Argentinaiaktól kériek vissza Cálvi- 10
hivják vissza. nust igen erőssen. De az Argentinaiak semmiképpen nem akar-
 ják Cálvinust vissza botsátani, Calvinus ámbár némely esztele-
 nektől Genevában gyalázattal illetetett, mindazáltal az ő szíve
 mégis jó volt a' Genevaiakhoz, mivel azoknak esztelenségeket
 szánta, de a' községtől meg is irtozott, és mivel látta, hogy az 15
 ő szolgálatjának az Isten igen nagy előmenetelit hagyta az Ar-
 gentinai Ecclesiába, éppen magát vissza menni nem ajánlotta.
Nem akar Bucerus is és az ő Társa semmiképpen nem akarták magok
vissza menni. mellől el botsátani. Mindazáltal a' Genevai elé-való embereknek
 könyörgésekre annyira ment Bucerus, hogy ötet el botsáta- 20
Calvinus és ni nem ellenezné, a' melly mind-azonáltal, hanemha az Isten
Bucerus itéletinek fenyegetéséért, és Jonásnak előhozottt példájáért,
Gyűlésre de másképpen Calvinus rá nem vette volna magát. De mivel
mennék abban az időben ilyen dolog adta elő magát, hogy Calvinusnak
Ratisbonába Ratisbonába kell vala menni Gyűlésre Bucerus-sal, azért az ő 25
 hozzájuk való menetele egy kevéssé el haladott, és ezen időig
 a' Bernaiaktól azt kérték a' Geneva-béliek, hogy Viretus Péter
 menne hozzájuk Genevába. Azért Cálvinus-is örömebb ment
 osztán Genevába vissza, mivel lenne ő néki ollyas Társa, a'
 kivel az Ecclesiát jól helyre állitana. Így égnéhány holna- 30
M.D.XLI. XIII. pok eltelvén, azután Calvinus Genevába vissza ment u.m. Ezer,
Sept. Cálvinus Ötszáz negyven eggyedik Esztendőben Septembernek Tizen-
vissza ment a' harmadik Napján az egész Népnék örömeire és contentumára,
Genevaiakhoz. meg esmérvén és meg vallván ő előtte, az Istennek irántok

10 Argentinaiaktól] [A második a utólagos betoldás.]

16-17 az Argentinai Ecclesiába] [az utólagos betoldás]

való Gondviselését. Az Argentinaiak olly szeretettel viseltettek Calvinushoz, hogy a' Sallariumot melly néki rendeltetett vala ezután-is mindenkor ki adnák, minden elemosynával együtt; de Calvinus egészen recusált, és el nem vett egyebet, hanem csak az honorariumot; ne hogy az mondassék ő felöle, hogy csak a' Gazdagságot üzi.

Midön azért Calvinus Genevába volna, midön látná, hogy directio nélkül volna a' Város, így kívánta helyre állítani: azt mondotta nékiek, hogy ő az ő szolgálattját igazán véghez nem viheti, hanem ha az igaz Tudománnyal minden Papi hivatal, és Secularis Status meg-égyez 's égy lészen. Azért mindjárt törvények irattattak minden rendekről, mellyek az Isten törvényével ne ellenkeznének, mellyek az egész Népek igen tettzettenek, a' mellyet az-után a' Sátán sok képen-is hijába munkálodót elrontani. Irt, ugyan ekkor égy Cathechismust Frantzia és Déák nyelven, melly is az elébbeni Catechesistöl nem különbözik, hanem annál sokkal hosszabb, kérdésekre és feleletekre osztván: a' mellyet minékünk szabad légyen tsudálatos munkának nevezni, mellyet annyira kedveltek még a külső Népek-is, hogy nem csak a' közönséges Nyelvekre; u.m. Német', Anglia', Scotus, Belga, Spanyol, Magyar: hanem még 'Sido Nyelvre-is fordítottatott Immanuel Tremelius által, a'ki Sidoból lett Keresz-

A' Calvinus
Catechesisét
sok Nyelvekre
fordították
Immanuel
Tremelius és
Henricus
Stephanus

15–16 Irt ... nyelven] A francia változat: *Catéchisme de l'église de Genève*, 1545; a latin: *Catechismus ecclesiae Genevensis*, Argentorati, 1545.

22 Immanuel Tremelius] Immanuel Tremellius (1510–1580) héber filológus és hittudós, az Ószövétség és a héber nyelv professzora, aki áttért a reformált hitre. Legfontosabb munkái az Újtestamentum (1569), illetve az Ótestamentum (1575–1579) fordításai. A magyar kálvinisták körében latin nyelvű bibliafordításának különféle kiadásai rendkívül népszerűek voltak, Bethlen Miklós is kizárólag erre hagyatkozott rengeteg bibliai utalással gazdagított élettörténetének megírása során. Tremellius Kálvin katekizmusát is lefordította azzal a céllal, hogy a zsidó konvertitákat a kálvinizmushoz vonzza: *Sefer hinnuk behire yah hibbero hrr 'Immanuel Tremelius me'ir Ferara be'erets Italya*, Genève,

20 Nyelvekre] Nyelvekra [emend.]

tyénné; és Görög Nyelvre Henricus Stephanus által.

Mik voltak ezután az ő rendszerint való dolgai, annak kimeneteli meg bizonyítták. Egész héten minden nap predicál vala, három nap pedig tanít vala: Minden Csötörtök Nap pap-sághoz vala dolgokat igazgatott, Péntek Napon a' Sz. Írásnak 5
Cálvinus tanításának rendi. olvasásában forgolodott a' Nép előtt; sok Sz. Írásbeli Könyveket magyarázattal meg világosított, most az igaz vallás ellenkezőinek meg felelt, néha pedig a hasznos dolgokrol irast tett mindenfelé. Mellyeket a' ki figyelmetesen olvasott, tsudálkoztak, hogy égy halando ember, hogy érkezik ennyi dolgot 10 véghez vinni. Égyütt volt pedig minden munkában Farellussal és Viretussal, kiknél mindazonáltal sokkal töbre ment, de a' kikkel kimondhatatlan barátságot tartott. És bizony igen gyönyörű dolog volt azt szemlélni, hogy ilyen három férfiak az Isten Anyaszentéyházában miképpen egyeztenek meg minden 15 munkájokban, és miképpen fénylettenek mindenek előtt. Fellyül mullya vala Farellus az ü nagy és bátor szavával, kinek is szavát igen nagy mondják, és olly buzgon könyörgőnek, mint ha az eget majd le huzná. Viretus gyönyörűséges Svavitássával fellyül multa, mivel a' ki ötet halgatta, nem lehetett, hogy meg 20
Viretus és Cálvinus különbségei. ne szeresse. De immár Cálvinus mély Tudományával mindeniket meg-elözte, mivel valahány szót ki-botsátott száján, mind annyiszor az ő Halgatoinak sziveket, elméjeket magájévé tette.

Hogy Cálvinusra vissza térjünk, nem tsak ezekben volt szorgalmatos, hanem a' Házi és külső dolgokban is. Mert ugy meg 25 áldotta vala az Isten az ő szolgálattját, hogy a Keresztyén Vi-

1554. Párizsban is kiadták: *Sefer hinnuk behire yah*, Paris, 1554. Noha a szakirodalom Kálvin és Tremellius levélváltásából kiindulva feltételezi egy 1551-es edíció meglétét is, ebből példányt mindeddig nem sikerült felkutatni és beazonosítani.

1 Henricus Stephanus] Henri (II.) Estienne / Henricus (II.) Stephanus (1528/1531–1598) humanista, tipográfus és fordító, aki a *Genfi Kátét* görögre fordította. A fordítás 1551-ben jelent meg nyomtatásban: *Stoicheiōsis tēs Christianōn pisteōs. Rudimenta fidei christiana. Libellus apprime utilis nunc primum in lucem editus*, Genève, 1551.

17 Farellus] Farallus [emend.]

lágnak minden részeiből, mennek vala ő hozzája tanátskérdeni az Ecclesiai dolgoknak folytatások iránt, rész szerint pedig az ő Szavainak, és Tanításinak halgatásáért: annyira hogy Genévában Olasz', Anglia', és Spanyol' Ecclesiákat kellett felállítani, 5 mellyek égy más hátán-is alig fértek Genévában a' sok Nép miatt. Othon pedig, a' Joktol tiszteltetett, a' hamisak pedig ő tölle féltek, és minden dolgait házában jól igazgatta.

Genévában sok Nemzetségek szaporodtak a' Cálvinus Tanításaert.

Mivel-hogy azért azon Városban érkeztvén e' volt szüntelen elméjében: keresni kell először a' Mennyeknek Országát, hogy 10 azután egyebek megadattassanak, a' Kristus szava szerint tehát mindjárt azon igyekezett, hogy az Ecclesiai dolgoknak réguláit a' Városival meg egyeztesse, és égyyik-is, sem a' Papok, sem a' kösség az ellen ne vétsen, mindazonáltal sokan voltak a' kik attol tartottanak, hogy a' Pápa kegyetlen uralkodása itten- 15 is el ne kezdődjék, azért ennek nem is kívántak engedni. De ezen, és ehez hasonló difficultásokot meg-győzött Calvinusnak Constantiája, melly jeles moderatioval volt egyben köttetve, meg próbálván mindeneket a Sz. Írásból, és más akkori Tudos Embereknek írásaikból, minémüek valának: Oecolampadius, 20 Zvinglius, Zvichius, Philippus, Bucerus, Capito, Myconius: és égyzsersmind meg próbálta azt-is, melly nagyon különbözzék a' Pápa járma, az igaz Ecclesiasticum Regimentöl. Azért ezt látván a' kösség rá hajlott arra, hogy az Ecclesiai Törvényekkel égy légyen a' Politiai Törvény, mellyet közönséges helyen fel-

Már. VI:11

Oecolampadius, Zvinglius, Zvichius

19 Oecolampadius] Johann Oecolampadius / Johannes Huszgen (1482–1531) humanista, a patrisztika szaktekintélye. A reformátor Zwingli barátjaként részt vett a Marburgi Kolloquiumon (1529. október 1–4.), később a bázeli reformációt erősítette.

20 Zvichius] Jean Zwik / Johannes Zwick (1496–1542) konstanzi prédikátor, aki korábban jogot és teológiát tanult, a németországi reformáció képviselője. Kálvinnal, Martin Bucerrel és Henrik Bullingerrel levelezett; gyakran fordult segítségért és tanácsért Bucerhez a konstanzi reformált közösség és egyház megszervezése során. Az 1542-es pestis egyik áldozata volt.

20 Myconius] Oswald Myconius / Molitoris / Geißhüsler / Geisthauser (1488–1552) svájci reformátor, Zwingli barátja volt, aki ennek halála után Bázelen telepedett le, és tanított az egyetemen.

is olvastanak, és a' kősségnek Suffragiuma által, helyben hagyattak 20-dik Novembris; mellyel mind a' mai Napig élnek a' Genevaiak. Azon is igyekezett továbbá Calvinus, hogy Viretust, a' kit a' Bernaiák tsak ideig adtak volt a' Genévaiaknak, örökös Társává tehetné, ugy Farellust-is, a' kit a Neáconiaiak 5

Cálvinus Társait vissza nem nyerheti. bé fogadtanak: de ezt tsak híjába munkalodta, mivel Viretus Lansanniába ment. Farellus pedig Neaconiumban maradott, és ő tsak egyedül igazgattatta osztán majd tsak azt az Ecclésiát.

M. D. XLII. *Genevában éhség és pestis volt.* Azon Esztendőben azért két nevezetes rosszak lettenek, u.m. nagy éhség, és nagy pestis. Szokásban volt pedig az immár a' 10 Genevaiak között, hogy a' Pestisben lévőeknek a' Városon kívül lenne Ispotályok: a' hová a' Papoknak szorgalmatosságok meg kívántatott. Midőn azért magok között sorsot vetnének, hogy oda ki szolgáljon, u.m. Calvinus, Sebastianus Castellio, és

ég Blanchetus Peter nevü: midőn mondom ezt tselekednék, a' 15 sors esék Castelliora, kiis semmiképpen fel nem vállalta. Azért Calvinusnak kellett Blanchensel ezen dolgot véghez vinni. De ekkor egyéb rosz is következett, mivel Petrus Tossanusnak-is *Tossanus.* contraversiái adták elő önnön magokat Monsbelganumba az Ur *Miconius.* Vatsorája iránt. Ugy Basileába-is Miconius alig mehetett vala- 20

14 Sebastianus Castellio] Sébastien Châteillon / Châtaillon / Castelli-
ón / Castello (1515–1563) francia teológus, a reformáció híve, Kálvin barátja és támogatottja. A Servét-ügy erőszakos megoldása, illetve az a tény, hogy Kálvin nem támogatta francia nyelvű bibliafordítását, konfliktust eredményezett kettejük közöt, és ellenségekké váltak.

15 Blanchetus Peter] Blanchet Pierre, életéről keveset tudunk. 1542 és 1543 között Genfben volt lelkipásztor Kálvinnal együtt; otléte alatt ő is összekülönbözött Castellióval.

18 Petrus Tossanusnak] Pierre Toussain (1490–1573) teológus, Navarrai Margit udvarában is eltöltött némi időt. Zürichben meglátogatta Zwinglit, végül Monbéliard-ban telepedett le, az ottani reformáció ügyét támogatta élete végéig.

5 a Neáconiaiak] [a utólagos betoldás]

8 igazgattatta] igazgattatta [emend.]

11 Városon] Váráson [emend.]

20 Miconius] [Sic.]

mire, kik is mind ketten Cálvinushoz mentenek tanátskérdeni ezen dolog iránt. A Mediomantisoknál-is, ámbár Farellus igen jól igyekezett a' Tudományban; mindazáltal Petrus Carolinak el-szakadásáért igen meg gatoltatik vala ezen munka. A' melly 5 dolgokban Calvinus mind kérésével, szép szavával, tudományával mennyit munkálodott légyen, mind az ő írásaiból mind pedig mások relatiojokból elég világos. Midőn pedig Sorbona az ő írásait sok immár reformáltatott népek között hizelkedő tselekedetével hirdetné; ennek Calvinus ellene állatt, és ennek 10 minden tselekedetét meg tzáfolta.

Ez az esztendő volt hát az, Ezer Ötszáz Negyvenharmadik, mely után majd tsak ehhez hasonló következett; midőn Sabaudiai ehez hasonló rosszal vetetett vala környül: mellyért Calvinus négy könyvet irt a' szabad akaratrol 's kiis botsáttatta, 15 dedicálván Philippus Melanchtonnak amaz Campenai Albertus Pighio ellen, kiis osztán Tudománnával semmire nem mehetett, A' mint hogy meg tetzik ez abból a' Levélből-is a'mellyét ő akkor irt Monsbelgardai Ecclesiának.

Ezután következett az Ezer Ötszáz Negyven negyedik esztendő; mellyben Calvinus a' Neacomেনiai Ecclesiának dolgairól való vélekedését nékiek ki-jelentette. Othon pedig amaz Sebastianus Castellio, kinek felyebb lágységát említők, igen kevés, 20

13–14 Calvinus ... akaratrol] *Defensio doctrinae de Servitute arbitra contra Pighium*, Genevae, 1543.

15–16 Albertus Pighio] Albertus Pighius / Albert Pigghe (1490–1542) holland római katolikus teológus, aki Kálvinnal vitázott a szabad akaratról. Pighius Kálvin által cáfolt traktátusa: *De Libero Hominis Arbitrio et diuina gratia libri decem*, Coloniae, 1542.

17–18 Levélből ... Ecclesiának] Kálvin több levelet váltott a franciaországi Montbéliard-ban élő hugenotta közösséggel, különösen ezek vezetőivel. A szöveg valószínűleg Kálvinnak a Pierre Toussain-hez intézett, 1543. október 13-án kelt latin nyelvű levelére utal, amely az Úrvacsoratanban és ennek kiszolgáltatásában ad eligazítást. (Vö. CO 11: 624–626.) A szöveg online elérhető a Genfi Egyetem által létrehozott Kálvin összes műveit közzé tevő portálon: <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:650>.

és magának sokat tartó Ember lévén, hogy Calvinus az Uj Testamentumra tartozó Frantzia haszontalan magyarázattját helyben nem hagyta, annyira meg haragudott, hogy hamis, és idegen tudományoknak tanításával meg nem elégedvén, a' B. Castellio az Énekek Énekét meg veti. Salamon Énekek Énekét, mint tisztátalan, és fajtalan könyvet 5
 Mellyért kemény, motskos beszédekkel illetve. Melly tselekedetét nékie Génévából nem szenvedhetvén, Törvényre huzzák a' Senatus előtt, az hol-ott, bolond vélekedését meg értvén damnáltatott és az Várasbol ki-üzettetik. Innen ment Basileába, és ottan bé fogadtatván 10
 Carolus mint viselte légyen magat ottan, ez után meg mondjuk. Mind-Quintus azáltal midön Carolus Quintus, mindenik valláson lévőeknek Paulus III. egyenlő dignitást engedett volna: ezen fel indulván a' Romai Pápa. Pápa Paulus III. igen keményen irt ellene, hogy merte, u.m. a' Calvinus a' más buzájába vágni a' sarlójat. Mellyre a' Császár azt felelte: 15
 Pápa irását Néki így tettett igaznak a' dolog. Midön pedig Calvinus látná, meg-tzáfolya és hogy abban a' Pápa irásában (:mellyet szélyyel is el-botsátott:) A' igen nagyon meg-bántatott volna, az igaz Evangyéliomi Tudomány, a' Pápának bátorságát meg-tartoztatta. Mert ugyan is va-
 Reformationak szükséges voltáról la Spira Várossában égy gyűlés, azért arra az alkalmatosságra irt 20
 könyvet ir. égy könyvetskét, az Ecclesiáknak szükséges Reformatiojokrol, melly könyvnél szebbet az egész Világ nem botsátott ki.

12 Carolus Quintus] V. Károly / Habsburg Károly (1500–1558) a Habsburg-ház szülötteként lett német-római császár, akinek öccse, Ferdinánd 1527-től magyar király.

14 Paulus III.] Paulus III / III. Pál pápa, családi nevén Alessandro Farnese (1468–1549), aki 1534. október 13-tól, élete végéig volt pápa.

20–21 irt ... Reformatiojokrol] Martin Bucer 1543. október 25-én kelt levelében arra kérte Kálvint, hogy egy V. Károlynak ajánlott írásban magyarázza el világosan a katolikus-protestáns szembenállást az egyház szükségszerű reformálásának kérdésében. A közelgő speyeri birodalmi gyűlés (1544. február 20.) jó alkalom lett volna arra, hogy a reformáció ügyének támogatást nyerjenek. Az eredetileg latinul készült szöveg francia fordításban is megjelent: *Supplex exhortatio ad Caesarem*, Genevae, 1543; illetve: *Supplication et rémonstrance...*, Genève, 1544.

1 megtzáfolya [marg.]] megsáfolya [emend.]

Ebben az Esztendőben irt Cálvinus két könyvet az Anabaptisták, és Libertinusok ellen, melyet a' ki olvasott, nem lehetett, hogy el ne hidje, ámbár az előtt nem ugy hitt is. Meggütköz-
tenek vala mindazáltal ezen könyvben a' Navarrenaiak, mivel
5 már ö nekiek a' Libertianismust tanították vala Quintinus és *Quintinus*
Pocqueto, melyet meg értvén Calvinus, olly szépen kívánt és *Pocqueto.*
modesté nékiek meg felelni, hogy mindnyájan helyben hagyták *Frantzia*
vélekedését; és osztán annyira ment Calvinus, hogy valamennyi *Országból a'*
Libertinusok voltak Frantzia' Országban, onnan mind el men- *Libertinusok*
10 tenek, Hollandiában lappangván. *ki-üzettetnek.*

Továbbá Ezer ötszáz XLV-ben, ismét más rosz kívánta elő *M.D. XLV.*
adni magát, mivel a' Sátán irigylette Calvinusnak azon tse-
lekedetét, a' mellyeket az Isten Anya-Szentégyháza körül tse-
lekedett. Volt ugyanis ekkor amaz irtoztató hóhérlás, melyet *A Valdenseket*
15 az Aquensai Parlamentum Merindolába, és Cabriába a' Val- *ölik vágják*
denses Atyafiai között véghez vitt, sőt az egész körül lévő
Tractusba, melly-is Calvinust igen szomorította vala, mivelhogy
mindazokat ö oktatta és tanította. Szikrázik vala ugyan ekkor *Osiander az*
az Ur-Vatsorájáról valo külömbség-is, amaz kevély Osiander *Ur-Vatsorájáról*
20 tanításáért, mellyet ugyan Cálvinus meg tázfolt. *nem jól ért*

1–2 irt ... ellen] Előbb a francia változat született meg, ezt követte később a latin fordítás: *Brieve instruction contre les Anabaptistes*, Genevae, 1544; *Brevis instructio contra Anabaptistas et Libertinos*, Argentorati, 1546.

5 Quintinus] Thierry Quentin (? –1547) holland gondolkodó, az ún. libertin (lat. libertini) panteisztikus szekta vezetője; azt hirdette, hogy mindenben az Isten lelke nyilatkozik meg. A szekta képviselői Genfben igen erős pozíciókat foglaltak el, Kálvin nagy erőfeszítéseket tett ezek eltávolítására.

6 Pocqueto] A libertin szekta másik befolyásos alakja, aki 1540 és 1544 között sikeres térítő munkát végzett Franciaországban, Tournai, Lille és Valenciennes környékén.

14–16 amaz ... véghez vitt] A valdensek ellen irányuló, 1545 áprilisában történt erőszakos fellépésre utal, amelynek célja a „provenca-i eretnekek kiirtása” volt. I. Ferenc utasítását Jean Maynier (1495–1558) hajtotta végre a legborzalmasabb kegyetlenséggel.

19 Osiander] Andreas Osiander / Andreas Hosemann (1498–1552) német lutheránus teológus, aki a nürnbergi reformációt segítette. A meg-

Adá továbbá elő magát más dolog-is, mely Cálvinusnak,
M. D. XLVI. mind oda haza, mind a' külső helyen igen nagy dolgot ada:
ugyanis vissza jött vala ekkor a' maga hazájába égy régi vallást
tartott férjfi, a' ki a' Frantzia Országban Remeteségben simu-
lállya vala vallását. Ezt midön Calvinus, az ő hizelkedése után 5
*Egy hitetöt bé meg-esmérte volna tsalárd embernek lenni, elsőben magában
akarnak tenni szépen inti vala, az nem használván osztán közönséges helyen-
a' Genevaiak is vádolta. Ezt ő nem szenvedhetvén, alattomban némelly em-
Papnak, de bereket maga mellé szított, kik is midön égy Pap hijja volna,
Calvinus nem bé akarták tenni. Ellenek állott Cálvinus az ő Társaival, meg 10
engedi. mutatván, mennyire különböz annak Vallása, az Övéktől: azért
Két részeges megkellett állani az Ecclésia Törvényinek, és így bé nem véte-
Sénátor tett. Valának abban az időben olyyak is, a' kik Cálvinus ellen fel-
Cálvinus ellen támadott. támadtanak, u.m. következőz az, Ezer Ötszáz Negyven hatodik
15 Esztendő. Ugyan is két részeges Senátort körül vettek némelly
Kiket Calvinus ott lappango Papok, kik is a' Senátusba Cálvinust hamis Tani-
meg-izáfolván tonak vádolták. Midön azért Cálvinus Törvényben hivatott
excommunicál- volna, mindeneket megpróbálván a' Sz. Írásból, azok a' két
tatnak. Senatorok excommunicáltatnak mind a' Tanátsból mind pedig
az Ecclésiából. 20*

M. D. XLVII. Ezer, Ötszáz, Negyven-hetedik Esztendőben ismét rosz dol-
gok adták elő magokat. Ugy hogy midön az üldözéseket látná,
és hallaná igen szomorkodott. Mit gondolunk midön amaz ő
Cálvinus az ő kedves barátit, Philippust, Bucerust, és Martyrt, hallotta a' nyo-
Baratinak moruságok között lenni, mint szomorkodott ő ekkor? Még is ő 25
üldöztetéseket ekkor munkálkodott inkább az ő Ecclésiájába, mely követke-
szánnya zendő rosztol-is ő félhetett. Midön azért ő a' maga Ecclésiájába
mutogatná, hogy az ő tölle hirdettetett Evagyeliom nem abban
állana, hogy azt az Ember olvassa és hallya, hanem hogy a'
maga Életét a' szerint rendellye, igen sok ellenségit esmérte 30
magának lenni, a' kik t.i. kegyességben nem éltenek, kiket-is

igazulással kapcsolatos misztikus teológiai nézeteit Kálvin elutasította.
24 Martyrt] Petrus Martyr Vermigli (1500–1562) olaszországi refor-
mátus teológus, aki Franciaországba, majd Angliába menekült, végül
Svájcban telepedett le, zürichi professzorként teológiát tanított.

kívánt fel ingerleni égy Perrimus nevü, kirül felyebb emlékez-
 tünk. Ugyan akkor történt az a' dolog, hogy égy személyly egy
 igen nevezetes könyvet irván, az prædicállo székre függesztette
 lopva, mellyben a' Sz. Ministerium igen motskoltatik vala, mind
 5 pedig nevezetesen Cálvinus a' Rhodánusba veszetnek lenni pro-
 nunciáltatott, kinek is dolga ki tudatván feje-vétetett. Kinek-is
 halála után tanáltak még égy könyvet, mellyet irt, a' Moses és
 Kristus ellen. Irt Cálvinus ezen esztendőben a' veszekedések kő-
 zött, égy Ántidotumot a' Tridentumi hét egybe-gyülések ellen:
 10 ugy a' Rotomágiai Ecclesiát-is, égy Franciscánusnak tsalárdsá-
 ga ellen (:a'ki a' Libertinusok sententiáját, ugy a Cárpocranisét
 elő akarta hozni:) oktatta és meg erősítette.

*Cálvinust égy
 könyv
 motskollya
 Mellyért
 feje-vetetett
 annak, a' ki
 irta.
 Antidotum.
 Rotomágiai
 Ecclesia.*

Ezer, Öt Száz Negyven nyolcban-is hasonló rossz dolgok tör-
 téntenek, mellyek mindazáltal Farellus és Viretus által meg
 15 orvasoltattak. Kik is mikor Genevában mentek volna, azon kér-
 ték a' Senatust, hogy ezen égyesség állitassék fel. Cálvinus
 egyebet nem kívánván az Erköltsöknek igaz helyben állások-
 nál. Perinus pedig kívánván magát bé tétetni, az ötet szeretők
 szüntelen azon voltanak, Cálvinust motskolták, annyira, hogy
 20 némellyek ezek közzül a' kutyájokat Cálvinusnak neveztek,
 némellyek Cálvinust Cainusnak formálták által, némellyek pe-
 dig az Ur-Vatsoráját sem vették fel tőlle, látván hogy elő nem
 mehetnek dolgokban miatta, melly dolgot mind ő, mind pedig
 az ő Collégáji midön nehezen szenvedhetnének, a' Törvényben
 25 bizván az ollyakat, publicé ki adattatott a' meg lött bosszuságról

M. D. XLVIII.

*Cálvinust az ő
 Ellenségi sok
 képpen nevezik.*

1 Perrimus] Perrinus / Amie Perrin (1500–1560) a libertinus szekta né-
 zeteit valló, befolyásos és gazdag genfi családból származó tanácsstag.
 9 Ántidotumot] *Acta Synodi Tridentinae cum Antidoto*, Genevae, 1547.
 9 Tridentumi hét egybe-gyülések] A Trienti / Trentói Zsinat (1545.
 december 14. – 1563. december 4.) a katolikus megújulás és restauráció
 több felvonásban végbement kora újkori eseménye, amely számos
 reformot eredményezett az egyházon belül.

11 Cárpocranisét] Carpocrates / Alexandriai Karpokratész korai, 2.
 századi gnosztikus gondolkodó.

1 Perrimus] [Sic.]

18 Perinus] [Sic.]

valo el felejtkezés. Cálvinus pedig ezen veszekedésnek nem tsak
Cálvinus Sz. hogy helyt nem adott, hanem mint egy heverés közben Sz. Pálnak hat Leveleit, igen bölts Magyarázattal ki-botsátotta: és
Pálnak hat Leveleire egy könyvet mellyet a' Német Ecclesiáknak titulált egy valaki,
Commentáriust egészen meg-tzáfolt, és az Ecclesiáknak hasznos Reformálásokat meg mutatta. A' Judiciaria Astrologiának haszontalan voltát
ir. is, ugyan ezen esztendőben, egy munkájában az egész világ
A' Judiciaria eleibe botsátotta. Ugyan ekkor Brentiustol Basiléából Levél által
Astrologia ellen ir. köszöntetvén Calvinus, ötet Barátságosan vissza irván Calvinus,
Brentiusnak vigasztalta, melly Barátságában meg maradni Cálvinusnak
Levelet ir. bár igyekezett volna Brentius. Bucerust pedig Angliában bodorogván, gyakran inti, hogy az Ur-Vatsorájáról értsen józanob-

2–3 Sz. Pálnak ... ki-botsátotta] A szöveg itt több kiadványra utal, ezek a következők: *Commentarii in secundam Pauli epistolam ad Corinthios*, Genevae, 1548; *Commentarii in quatuor Pauli epistolas, ad Galatas, Ephesios, Philippenses, Colossenses*, Genevae, 1548; *Commentarii in utramque Pauli epistolam ad Timotheum*, Genevae, 1548. A két utóbbinak francia fordításai is megjelentek: *Commentaire sur quatre épistres de S. Paul*, Genève, 1548; *Commentaire sur les deux épistres de S. Paul à Timothee traduites du latin*, Genève, 1548.

4–5 egy ... meg-tzáfolt] *Interim adultero-germanum*, Genevae, 1549. Ennek a szövegnek 1549 során három kiadása is megjelent; van ezek között nyomdahely nélküli edíció is, ám legalább ennyire fontos, hogy a szöveg francia változatban is publikálásra került: *L'Intérim avec la vraye façon de reformer l'église*, Genève, 1549.

6–8 A' Judiciaria ... botsátotta] Ezúttal is több nyelven jelent meg a szöveg, a latin és francia kiadásokon kívül később angol fordítás is készült róla: *Admonitio adversus Astrologiam iudiciariam*, Genevae, 1549; *Advertissement contre l'Astrologie judiciaire*, Genève, 1549; *An admonition against astrology judicall and other curiosities*, trans. by Goddred GILBY, London, 1563.

8 Brentiustol] Johannes Brentzius / Johann Brenz (1499–1570) német teológus, az ő nevéhez kapcsolódik az ún. ubiquitás tana, amely Jézus Krisztus mindenütt jelenvalóságát állítja.

10 Brentiusnak [marg.]] Brentzius [emend.]

- ban. Ugyan ekkor Sommersetust, az akkori Anglia Hadnadgyát, *Sommersetus Angliai Hadnagy* hogy lenne az igaz Vallásnak protectora, gyakran kérte Leveliben; kiis ha szavát fogadta volna, talám olly gyalázatos halállal meg nem holt volna, a' millyennel megholt. E' felett sokat *Cálvinus Feleségét kényszerítették el hagyni,* sokat szenvedett Calvínus Genévába, úgy, hogy a' Feleségét is kényszerítették el hagyni, hogy ezzel az egész Genévaiaknak példát adna Ezer Ötszáz Negyvenkilentzben. *M. D. XLIX.*
- 10 Ugyan ezen Esztendőben a' Saxoniai Ecclesiákban támadott az Adiaphorum ~ oly dolog, mellyet ha akar tselekeszik az *Adiaphoristák* Ember, ha pedig nem akar nem tselekeszik, 's még sem vétek: midön azért Cálvínustol ez iránt tanáts kérdetnék ez iránt a'

1 Sommersetust] Edward Seymour (1506–1552) Somerset hercege, a kiskorú VI. Eduárd angol király nevelője, Anglia régense, aki a reformációt támogatta. Kálvin neki ajánlotta a *Magyarázat Pál apostol Timóteushoz írt leveleihez* (1549) című kommentárját. Valójában többet is tett; Somersethez intézett, francia nyelven írt levelei közül az 1548. október 22-én kelt érdemel külön figyelmet. Amint a francia nyelvű, Kálvin által tollbamondott levél alcíme is jelzi, *Adresse exhortatoire sur la réformation del'Eglise*, Kálvin az angliai reformáció ügyét igyekezett sikerre vinni. (Vö. CO 15–1:64–77, illetve 77–90). A levél francia és latin változatai elérhetők a Genfi Egyetem által létrehozott Kálvin összes műveit közzé tevő portálon: <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:650>.

11 Adiaphorum] Az *adiaphoron* (jelentése: közömbös dolog) fogalmára épülő teológiai vita, amelyet az ún. lipcsei interim (1548) elfogadása váltott ki. Ez ugyanis, még ha átmenetileg is, de olyan kompromisszumot léptetett életbe, amely visszaállította a katolikus misét, a szentségeket, és a pápa tekintélyét, illetve elfogadta a hit által történő üdvözülés tanát. Ez azonban megosztotta a lutheránus teológia képviselőit; Melancthon elfogadta, mondván, hogy például a külső szertartások csak adiaphoron-nak számítanak, nem befolyásolják az igaz hitet, ám a magdeburgi Matthias Flacius Illyricus köre ezt az okfejtést elutasította. A vitát végül az augsburgi vallásbéke (1555) zárta le, amely kimondta, hogy a lutheránus vallás a római katolikus vallással egyenjogú a Német-római Birodalmon belül.

maga vélekedésit szabadosan ki adta. Ugyan ekkor a' Floctianusok ellen-is, a' kiket a' Pápa pénzen fogadott vala, hogy a' Reformáltatott Ecclesiákat meg-zavarják: mivel Cálvinus Farrellussal elindultak Tigurumba, és semmit nem engedvén a' Consubstantiationnak, maguk a' Helvetusok azon meg állottak, 5
 A' Helvétusok mindenütt, és Calvinussal tartották. Iratott azért mindjárt a' Helveticai és Rhetikai Ecclesiáknak végezésekből Confessio ~
 Bullingerus Meg égyezés, a' melly kiváltképpen Bullingerust Cálvinussal, és
 Cálvinussal a' Tigurumi Ecclesiát a' Génévaival igen erőssen égybekötötte: 10
 tartya, és az ő a' melyben mind ez ideig együtt álnak, és Isten kegyelme által 10
 két Ecclesiájok. mind vegig égyütt léznek. E' volt hát igen kívánatos idő,
 ha a' többivel égyyüvé vettyük. Irt még ekkor Cálvinus két
 Socinusnak igen Tudos Leveleket ama Senensis Lalius 'Socinusnak, a' ki
 Cálvinus két Tigurumban régtől fogva bodorgott, és ugyan ott meg is holt.
 Levelet ir Minémü Elmével birt légyen pedig, Cálvinus azt a' dolog ki 15
 Tigurumban. menetele taníttya. Ugyan ekkor írta ő a' Sz. János Evagyéliu-
 mának első Részi-re a' Commentariust Servetus ellen.

1–2 Floctianusok] Matthias Flacius Illyricus támogatóira utal.

5 Consubstantiationnak] Consubstantiatio, azaz együtt lényegülés az úrvacsorai kenyérré és borra vonatkozó lutheránus álláspont, amely szemben áll a katolikus tanítással, vagyis az átlényegülés (transsubstantiatio) tanával.

8 Bullingerust] Heinrich Bullinger / Bullinger Henrik (1504–1575) teológus, az Első Helvét Hitvallásnak (1536) csak társszerzője, ám a Második Helvét Hitvallás (1562) teljességgel az ő munkája.

13 Senensis Lalius 'Socinusnak] Laelius Socinus / Lelio (Francesco Maria) Socini / Sozini / Sozzini (1525–1562) olasz gondolkodó, akinek Szentháromságtagadó nézeteiből unokaöccse, Faustus Socini alapozta meg az ún. szocinianizmust. A szöveg Kálvinnak az 1549. június 26-án, illetve az 1549. december 9-én kelt Socinushoz intézett leveleire utal, amelyekben Kálvin több olyan kérdésre reflektál, mint a test feltámadáskor, a házasság és a keresztség. (Vö. CO 13:307–311, illetve 484–487).

16–17 Sz. János ... Commentariust] Kálvinnak ez a munkája majd csak 1553-ban kerül nyomtatásra: *Commentarius in evangelium Ioannis*, Geneva, 1553.

14 Tigurumban] Tugurum [emend.]

A' mi pedig nézi az ez után következett Ezer Ötszáz Ötven- M. D. L.
dik Esztendőt, az Ecclesiára nézve elég tsendes volt: Ugyan is
ekkor ilyen Decretum adatott azokba az Ecclesiákba, hogy nem *Decretum*
tsak a' Templomokba praedicállyanak a' Papok mellyet sokan *adatik.*
5 ott el szoktak mulatni, sokan pedig tsak el halgatnak, különö-
sön a' Házaknál is tanittasanak, és hitекbe meg erősíttessenek,
's mindenektől censurát vegyenek: mellyből mennyi haszon *Második*
jött-ki, alig lehet ki mondani. Második Decretum e' volt, hogy *Decretum, A'*
több Innep ne légyen a' Vasárnapnál, mellynek ugyan meg-is *Botránkozásrol*
10 kellett állani. Midőn osztán ő tsak hamar irt egy könyvet a' *irt könyve*
Botránkozásokrol Laurentius Normediუსnak titulálván mint jó *Calvinusnak.*
Baráttjának. De az után következett Esztendő, adott és okozott M. D. LI.
Calvinusnak nagy szomorúságot, ugyan-is meg holt az ő jo
Baráttya Bucerus és Vadianus a' Sangallai Consul kiknek-is *Bucerus meg*
15 halálök után igen sokan fel ütötték magokat, és Calvinust a' *hal és Vadianus*
Rhodanumból elő jönnek tsufságból kiáltották, és Rajmundust
az ő Társát hasonló képen. És ugyan akkor nagy veszekedés
támadott a' Gervasiai Templomban, nem akarván a' Pap égy
gyermeket Balthasarnak nevezni (:mivel az ő Törvényekben

10–11 irt egy könyvet a' Botránkozásokrol] *De Scandalis*, Genevae, 1550. A francia kiadás szintén megjelent abban az évben: *Des Scandales*, Genève, 1550. Kálvin már régebb tervezte ennek a polemikus munkának a megírását. Ebbéli szándékának meglétét levelezése is alátámasztja; 1546 szeptemberében kelt, Farelhez intézett levelében említi e tervét.

11 Laurentius Normediუსnak] Laurent de Normandie (1510–1569) noyoni születésű francia jogász, Kálvin iskolatársa és barátja, aki 1548-ban menekült el Franciaországból, és Genfben telepedett le.

14 Vadianus] Joachim Vadian / Joachim von Watt (1484–1551) svájci humanista és reformátor, illetve Sankt Gallen polgármestere, aki a városnak a reformált vallásra való áttérését támogatta. Vadianus szobra Sankt Gallen főterén ma is megtekinthető.

16 Rajmundust] Remondus Calvetus (?–?) genfi lelkipásztor, Kálvin munkatársa. Egyik aláírója annak az 1560. május 4-én kelt levélnek, amelyet a londoni francia református közösségnek írnak, és amelyben értesítik a közösséget, hogy lelkipásztori szolgálatra hozzájuk küldik Nicholas des Gallards-t.

ezt bizonyos okért meg-tiltották vala:). Mellyet Calvinus alig tudott le-tsendesíteni. De más rossz is következett Genevában, *Bolsecus* Ugyan-is égy tökéletlen *Bolsecus* nevü Barát, a' kit a *Ferraria* Fejedelem Asszony eltsapott volt, *Medicussá* tészí magát, és *Genevába* mégyen. Midön azért ott a' *Medicusok* között semmit 5
Asszony nem tudván *Theologusnak* mondaná magát a' közönséges Gyü-
eltsapja lésekben az *Elválasztásról* fetsegett igen rosszul: ötet Calvinus
Bolsecust. először igen szép *moderatioval* meg-tzáfolt, azután magához
 hivatván ott is jobbra akarta tanítani. De ő a *Monastica* ke-
 vélységgel meg-telvén, keresvén az *alkalmatosságot*, miképpen 10
 motskollya meg Cálvinust, nyilvánssággal az égyben-gyülésnek
 Napján XVI-dik *Octobris*, midön *Sz. Jánosnak* im e' *locussa*
 Ján. VIII. 47. *magyaráztatnék: A' ki Istentől van, az Isten beszédét halgattya,*
és a' ki nem halgattya az Istentől nintsen, a' szabad akaratot
 kiáltotta, és az *elválasztást* nagyon *contemptiálta*, kivált azért 15
 hogy Calvinus akkor jelen éppen nem volt, de tsak hamar bé
 érkezvén, mikor hallaná Cálvinus ennek beszédét, el végezvén,
 öis hozzá foga (:jollehet erről az előtt még tsak nem is gondolko-
 dott:) és ha valaha magát embernek lenni meg mutatta, bezzeg
 itt véghez vitte; annyira hogy ő mind a *Sz. Irásból*, mind *Au-* 20
gustinus szavaiból úgy meg tzáfollja, hogy semmit nem tudván
 felelni elpirul, és mindenektől *kinevetetik*. Ez a' *Helvetusoktól*
 is ki üzetetett, mint *Pelagius Tudományát* követő, és meg

3 *Bolsecus*] Jérôme-Hermès Bolsec (?–1584) egykori karmelita szerze-
 tes, aki áttért a reformált vallásra, ám 1551-ben Kálvinnal konfliktusba
 keveredett a predestináció kérdését illetően. Ebből adódóan még abban
 az évben száműzik Genfből. Rágalmazási szándéktól vezetve írta meg
 Kálvin és Béza élettörténetét, amelyek több kiadást is megértek, és
 különféle nyelvekre is lefordították őket.

20–21 *Augustinus*] Aurelius Augustinus / Hippói Szent Ágoston (354–
 430) püspök, egyházatya, teológiájának hatása a reformátorokra is
 meghatározó volt.

23 *Pelagius*] Pelagius (340/350–431) laikus keresztény és tanító, a róla
 elnevezett pelagianizmus kezdeményezője.

3 *Ferraria*] *Farraria* [emend.]

6 tudván] [v utólagos betoldás]

parancsoltatott, hogy se a' Városba, se azoknak Tartományaiaba bé ne mennyen többször XXIII-dik Decembris. Onnan Bernába menvén, onnét-is ki üzetetett két izben. Azután Genévába ismét vissza ment, és publice Vallást tett, hogy mindeneket úgy hiszen, mint ök; de ez mind tsak tettetés volt benne, a' mint a' következő dolog mutattya: Ugyan-is a' következő esztendőben, u.m. az Ezer Ötszáz Ötvenkettődikben közönséges helyen damnáltatott.

Bolsecust kitsapják a' Helvetusok, úgy a' Bernaiak, úgy a' Genevaiak.

M. D. LII.

Basileában ugyan ekkor Castellio alattomban a' Pelagianis- must foveálta, mellyet tsak hamar követett osztán az Ezer Ötszáz Ötvenharmadik Esztendő igen szomoru ábrázatban, annyira, hogy nem tsak az Ecclesia, hanem még a' külső Status is nagyon meg-zavartatott. Mivel a' Sz. Háromságnak ama' meg eskütt Ellensége Michaël Servetus, imitt-amott Médicus-ságát üzné, és Michaël Villanovanusnak neve alatt a' maga Tudományát hirdeté, mellyet Bétsben kiis nyomtattatott volt alattomban, egy Lugdunumi Arnolletüs nevü Typographus által; mellyért is meg fogattatott Servetus, és Bétsben fogságban tartatott, de onnan nem tudatik mimodon szökött el, és onnan Genévába ismét bé lopta vala magát, de a' holott tsudálatoson Cálvinstól meg esmertetvén, hogy tömlöztre ne essék, elébb allani akart vala, de az Isten nem akarván tovább ereszteti, hogy dögleletes Tudománya ne terjedjen, tömlöztbe vettetett, az holott osztán a' Helvétziai Ecclesiáknak-is sententiájok szerint XXVII-dik Octobris, minden megtérésnek jele nélkül meg égettetett.

Castellio a' Pelagiust követte, M. D. LIII.

Michaël Villanovanus. Arnoletus.

Servetus Genévába meg-égettetik.

De Farellus-is ebben az Esztendőben igen meg betegedett, annyira, hogy midön Calvinus hozzája ment volna Neaconumba, mintégy fél holtan hagyta onnan el menvén; de tsudálatoson meg gyógyult az egész Népnak örömére. Ugyan ekkor

16 Bétsben] Huszti fordítása téves, hiszen nyilván nem az ausztriai Bécsről van szó, hanem a franciaországi Vienne-ről, melynek latin neve, Vienna Allobrogum / Vienna Galliae valóban megtévesztő lehet. A latin eredetiben is a Vienna Allobrogum név szerepel.

17 Arnolletüs] Arnoletüs [Sic.]

Bertelerius ex communicált ember egy Bertelerius nevű áruló ember, a' kit gonosz tsekeledetiért az Ur Asztalától eltiltottak vala, sollicitállya erősen, hogy a' Senatustól absolváltassék. De ennek ellene áll az egész Papi Tiszt képiben Calvinus, meg mutatván azt, hogy a' Senatoroknak nem kell lenni a' Törvények el-rontójának, hanem inkább ⁵ helyre állítójának, és semmit el nem hágy vala benne, valami reájok tartozott. Meg győzték mindazáltal ötet a' sok kiáltásoknak hamis beszédei, ezt allítván, hogy a' Senátuson allana az, *A' Senatus Berteleriust absolvállya* hogy a'kit akar absolválhat, azért a' Senatustól petsétes Leveletis nyert absolválása iránt Bertelerius. Gondollya, és örül vala ¹⁰ ekkor Perrinus, hogy vagy kell engedni ezután Cálvinusnak a' Magistratusnak, vagy pedig vége lesz Papságának. De Calvinus, az Ur-Vatsorája osztása előtt két Nappal, ezenn meg indulván, mikor prædicállana, nagy fel szoval és fel emelt kézzel, sokat tanítván és szolván a Sz. Írásból ekként kiált fel: *Én* (:ugymond:) ¹⁵ *Crisostomust követte:) inkább magamat megölni engedem, mint sem az Urnak ez a' keze, a' meg vettettetnek az Urnak Szentségét oda adja.* Ezen szokot (:mellyek tsudára méltok:) midőn hallaná Perrinus, mindjárt alattomban meg monda Berteliusnak, hogy az Asztalhoz mostan ne menjen. Dél után pedig Calvinus fel- ²⁰ veszi a Magyarázatra azt a' locust, a' mellyel Sz. Pál az Efesusi Ecclesiától el butszúzott, így szolván: Mivelhogy most a' dolog úgy hozta, szabad legyen énnekem is mostan Atyámfiak, az Apostolnak ezen szavait szájamban venni: *Ajánlok titeket az Urnak és az ő Sz. beszédinek.* Melly szavai Calvinusnak, nem ²⁵ tsak a' jókat, hanem meg a gonoszokat is meg sebhették. Másod napon Calvinus az ő Társaival a' Senatustól azt kívánnják vala, hogy ötet halgassa meg az egész Nép, mivelhogy a' Néptől fel

1 Bertelerius] Philibert Berthelier genfi patrícius családból származó, libertinus nézeteket valló személy, aki Kálvin tevékenységét gátolta, ennek befolyása ellen küzdött. 1555 után menekülnie kellett Genfből, távollétében halálos ítéletet mondtak ki rá.

16 Crisostomust] Iohannes Chrysostomos / Aranyszájú Szent János (344/347–407) antiochiai egyházatyá.

10 Bertelerius] [ri utólagos betoldás]

állított Törvénynek elrontásáról volna a' dolog, melyre nézve annyira ment a' dolog, hogy azt végezik, hogy a' Helvetiai nagy Városoktól kell venni judiciumot ezen dolog iránt. Történt azért hogy Farellus Genevába menvén, midőn ezenn dolgot meg értette, az előljárokot prædicatiojába igen meg feddette. Ők pedig reá meg haraguván, meg parantsolják hogy onnan ennyi idő alatt ki mennyen Neacomeniába, az holott Levelet irnak azon Senatusnak ötet bé-árulván hogy mikor fogják ötet requiralni jelen légyen el-indulván azért onnan Farellus, igen sokan kiátyák vala az arulok közzül, hogy méltó volna, hogy a' Rhodanum vizébe vetnék, és bizony közel is volt ekkor Calvinussal együtt a' Veszedelemhez. Ugy folyt hát majd egészben ez az Esztendő, mind az Ecclesiái mind pedig a' külső dolgokra nézve: a' mellyeknek mindazonáltal mind jo kimenetelek lett, ez egyben megszomorittatván, mind Anglia, mind más keresztyén Ecclésiák, hogy amaz kegyes király Envardus igen hamar meg holt. Ugyan ekkor botsátotta ki Calvinus amaz ő hires Commentariussát Sz. János Evangyéliomára kivált Servetus ellen, kiis Tudománnját vette vala Sámosatenustól, és amaz Alexandriai Ariustól: kinek-is Tudománya nem tsak Lengyel

Calvinus dolgát a' Helvetziai Ecclesiára apellalják.

Oda menvén Farellus rutul le motskolja őket prædicatiojába.

Farellust igen rosszul accepiálják Genevába.

Envardus Angliai király halála.

Sámosatenus. Arius

16 Envardus] Edward VI of England / VI. Eduárd (1537–1553) 1547-től uralkodott haláláig. Protestánsként került a trónra, mely tény nagyban segítette az angliai reformációt.

18 hires Commentariussát Sz. János Evangyéliomára] *Commentarius in evang. Ioannis*, Genevae, 1553; illetve *Commentaire sur l'évangile selon S. Jean*, Genève, 1553. Kálvin ezt a munkáját a genfi tanácsnak ajánlotta. Az evangélisták közül Jánost Kálvin különlegesen nagyra értékelte, saját bevallása szerint az evangéliumok tanulmányozását János Evangéliumának olvasásával és értelmezésével kell kezdeni. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy Kálvin teológiai gondolkodásának egyik meghatározó forrása János Evangéliuma.

19 Sámosatenustól] Paulus Samostenus / Samostenus 262-ben antiochiai püspök, továbbá az ún. paulanista szekta alapítója. A szekta egyesek szerint a szociniánus tanítás előzménye.

20 Alexandriai Ariustól] Arius / Areios (260–336) presbiter, tanítása nyomán alakult ki az ún. arianizmus. A reformáció idejében gyakran hozták összefüggésbe az antitrinitarizmussal ez utóbbi Szentháromság-tagadó álláspontja miatt.

Országot, hanem Magyar és Erdély országát-is bé fogta vala, az holott a' maga könyvének homlokára, ilyen meg-zavarora tartozo locust függeszte a' Titkos könyvből: *És vala az Égben nagy viaskodás, Mihály Angyal, és az ő Angyali hartzolván a' Sárkánnyal.* Ezeknek követői voltak alattomban Castellio, 5

Lalius Socinus

világosabban Lalius Socinus, irván az ő követőinek egy könyvetskét, hogy azt tanulnák.

M. D. LIV. Midőn pedig Ezer, Ötszáz Ötven négyben Calvinus az ő Tár-sainak aláírásokkal botsátott volna ki egy könyvet; a Serveti-anismus ellen, hozzá adván azt is, melly nagy szükséges do- 10
log a' Senatoroknak a' hæreticusok meg nem szenvedése, sőt meg büntetése kívántatik, hozzá is toldottanak valami czédulát
Martinus Bellius. ehhez a' Sz. Atyák Írásinak el rontásával egy Martinus Bellius
Bellius. nevű embernek neve alatt, mellyet mindazáltal meg tudtak,
hogy Castellio irt, jollehet ő tagadta; mellyel Calvinust még 15
töbre vitték, mivel akkor irta az ő Commentariusát a' Moses

9–10 botsátott ... ellen] *Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate, contra prodigiosos errores Michaelis Serueti Hispani*, Genevae, 1554. Nem kevés szerepet játszott a könyv megjelenésében Szervét Mihály kivégzése (1553. október 27.), és az ennek ürügyén keletkezett feszültség. Különösen Bázélből érte erős kritika Kálvint, ahol már 1553-ban terjedt a Szervét mártíromságát hirdető kiadvány: *Historia de morte Serveti* (1553). Bullinger maga sürgette Kálvint, hogy tegyen közzé egy írást, amely az ő álláspontját is beláthatóvá teszi, illetve cáfolja az ellene hozott vádakát. A latin szövegváltozat 1554 februárjában jelent meg, vele együtt érkezett a francia verzió is: *Declaration pour maintenir la vraye foy de la Trinité*, Genève, 1554.

13 Martinus Bellius] Szervét Mihály kivégzése után megjelent egy könyv a vallásos perzekúció ellen (*De haereticis an sint persecuendi...*, 1554), melynek szerzője a Martinus Bellius álnév mögé rejtőzött. A szakirodalom álláspontja e kérdésben megoszlik; egyesek teljesen Sebastian Castellionak tulajdonítják a könyvet, mások azt állítják, hogy Castellio csupán egy részét írta a szövegnek.

88.16–89.1 akkor írta az ő Commentariusát a' Moses első Könyvére] *Commentarius in Genesin*, Genevae, 1554; illetve *Commentaire sur le premier livre de Moïse*, Genève, 1554.

1 hanem] hanem, hanem Magyarország [emend.]

- első Könyvére. De még sem nyughatott Castellio, hanem egy könyvet bocsátott ki alattomban Név nélkül Lutetiában. Mellyet Calvinus igen ditséretesen meg tzáfolt, némely részeit fel vevén. Ekkor történt az is hogy Angliából ki szaladván nemelylek Veraliaba és Emdába, ugy Francofureumba-is, Calvinushoz mentenek mindnyájan tanátskérdeni. Ugy ekkor dolgozott ő sok Fejedelmeknek és Királyoknak Szivekben, Ugy sok Papoknak, a' kiket az igaz Vallásra hozott.
- Ezer ötszáz, Ötven Ötödik Esztendő Istennek ingyen valo kegyelméből ismét jóra kezdett fordulni, mind az Ecclesiai, mind pedig a' Politiai dolgokra nézve. Ugyan is mind azok, a' kik az Ecclesiai dolgokat megzavarták, ugy a Politiait-is, ha megtérni nem akartak, mind meg ölettettek. Ekként ezektől, mind meg annyi Pestisektől meg Szabadult a' Republica, mind a' Genevaiaknak, mind a' Helvétiai Ecclesiáknak egyenlő végezésékből iratott Törvénynek helyre allításával. Munkálodott még ekkor Cálvinus, a' Lengyel Orszagi Király körül is, a' midőn az igaz Tanítókat szárnya alá venni tanította: Ugy amaz Angliai háboruságban sokat szenvedett Püspököket, avagy Martyrokat, u.m. Hopperus Jánost, Ridlæus Miklost, és Hugot, Ugy amaz Cantuariensis Püspököt Crammerust, és Frantzia Országban Cameracumban meg égettetett, nevezetes öt Martyrokat, írásai
- Calvinus Commentariust ir a' Moses első Könyvére, Az Angliából ki szabadult Népek tanátsot ad Calvinus, M. D. LV, A' közönséges Társaságot meg-zavarók mind meg öletnek, A' Rend helybe állittatik, Hopperus Jánost, Ridlæus Miklost, Hugot, és Crammerust, Calvinus Levelében consolalja*

17 a' Lengyel Orszagi Király] II. Zsigmond Ákos (1520–1572) lengyel király és litván nagyfejedelem.

20 Hopperus Jánost] John Hooper / Johan Hoper (1495–1555) püspök és mártír I. Mária angol királynő uralkodása alatt.

20 Ridlæus Miklost] Nicholas Ridley (1500–1555) püspök és mártír; I. Mária perzekúciós politikájának volt az áldozata.

20 Hugot] Hugh Latimer (1487–1555) VI. Eduárd udvari papja; később kivégzik, az oxfordi három mártír egyike.

21 Crammerust] Thomas Cranmer (1489–1556) Canterbury érseke, majd mártír. I. Mária királynő idejében végzik ki.

89.22–90.1 írásai ... oktatta] Ez elsősorban Kálvin levelezésére vonatkozik, hiszen gyakran látjuk, hogy börtönben lévő, ítéletre, vagy éppen kivégzésre váró mártírokat biztat, hogy ne csüggedjenek, és ne írjanak alá reverzálist.

Matthæus által igen szépen vigasztalta és oktatta. Othonn is Mathæus Gribaldust (:a' ki Servetusnak Tudományát láttatott vala elhinni:) annyira meg győzte Calvinus, hogy a Sz. Háromságnak igaz valása iránt, kezet nyujtott, és írást adott. Midőn mindazáltal 5

M. D. LVI. némellyek vadolnák Calvinust azért, hogy ő mindent állani az Isten Dekretomából mondaná, és így a' rosznak is az Isten lenne oka, mindjárt meg kérte a Senatustol, hogy küldjenek követeket Berniába velle égyütt, és az egész Bernai Ecclesia előtt az igazságot eleibe terjesztené. Azért ott ágálván Calvinus 10

Sebastianus a' dolgot égy Sebastianus nevü exiliumba küldetett: Bolsecus is onnan (:a' ki Calvinust vádolta:) ki üzetetett. Ekkor költötték 15

Sebastianus a' dolgot égy Sebastianus nevü exiliumba küldetett: Bolsecus is onnan (:a' ki Calvinust vádolta:) ki üzetetett. Ekkor költötték volt azt a' hirt is Calvinusrol, hogy meg holt, sőt a Pápások könyörgésekben hálát is adtak, hogy immár oda volna; de az Isten az ő Nyavalyájából meg gyógyította annyira hogy még azután ment Frankofurtumban, és a' körül valo Ecclesiákat 15

letsendesítette s oktatta, a' melly Francia országból jött vala oda.

M. D. LVII. Innen midőn ő haza jöne, vala immár az Ezer Ötszáz Ötvenhetedik Esztendő. A' mikor osztán irta a' Soltárokra a' Magyarazatot az ő ditsőséges Elöljáróbeszédével. Ugyan ekkor tzáfolta 20

Castelliót meg Castelliönak azt az írását, a' mellyet irt az örökké valo meg-tzáfollja.

Calvinus Elvásztásról. Igen nagyon meg szomorította vala ötet az a A' Lutetiaiak meg fogattatnak.

Elvásztásról. Igen nagyon meg szomorította vala ötet az a kegyes embereknek üldözések is a' midőn a' Lutetziaiak, égy Jacobea nevü faluba járnak vala az Ur-Vatsorája vételere, és

1–2 Mathæus Gribaldust] Matteo Gribaldi Mofa (1500–1564) olasz jogász és professor. Szemtanúja volt Francesco Spiera nagy visszhangot keltett halálának. Szervét Mihály kivégzését sem helyeselte. Genfi, zürichi és berni tapasztalatai után elhagyta Svájcot, és haláláig Franciaországban élt.

19–20 irta ... Elöljáróbeszédével] *Commentarius in librum Psalmorum*, Genevae, 1557.

20–22 ekkor ... Elvásztásról] *Brevis responsio Joannis Calvini, ad diluendas nebulonis cuiusdam calumnias, quibus doctrinam de aeterna Dei praedestinatione foedare conatus est*, Genevae, 1557.

8 az egész] egész [emend.]

22 Igen nagyon] Igen nagyon. Igen nagyon meg... [emend.]

- ottan őket mind el fogták; azokon kívül a' kik elszaladhattak, melly fogadtaknak száma volt mintegy Nyoltzvan, kik is tömlöztre vetettek, jollehet derék elé való Asszonyok is voltak köztök. Felingerlék pedig a' Királyt haragra, nem tsak azok a' kik körüle állának, hanem az időnek akkori állapotya is. Ezek ugyanis akkor történtek, a' mikor ama nevezetes vérontás volt Sanquintinumban, és mivelhogy nappal a' szolgálatot az Istennek nem szabad volt véghez vinni, tehát éjszaka mentenek ki, azért égy Sorboniai Democharus nevü Pap el hitette azt a' Királlyal, hogy minden rosznak kezdöji ezek volnának. Azért hetenként mind a' tűzre vetettek: mellyek közzül elsőben vittének égy Nemes Asszonyt, azután ismét hat másokat, és két fel serdült Ifjakat, kiknek-is álhatatosságokon mindnyájan tsudálkoztak szavokat és Vallásokat nem revocálván.
- 15 Ezután a' Génévai Ecclesiába az Ecclesiának tsendessége ismét fel állat, az Ezer, Ötszáz, Ötven-Nyoltzadik Esztendő, mivel a' Bernai és az Genevai Ecclesiák között igen nagy foedus lészen, magokat egyben kötvén. De ebben az Esztendőben, égy Valentinus nevü az Servetus Tudományát elő akarta hozni, mellyet Calvinus észre vévén, Leveleket küldött a' Német-Országi Fejedelmekhez, mellyet a' Fejedelmek confirmáltak is. Ennek a' Valentinus Gentilisnek pedig mint lett ki menete-

Democharus hazudozása Égy Asszony kilentzed magával megégettetik az igaz hitért. M. D. LVIII. A' Bernai és Genevai hivek követségeket meg erősítik.

9 Sorboniai Democharus] Democharus Démoszthenész lánytestvérének a fia, athéni követ, akit szókimondásáért és nyersségéért a Parrhesiastes ragadványnévvvel illettek.

22 Valentinus Gentilisnek] Giovanni Valentino Gentile (1520–1566) olasz humanista és Szentháromság-tagadó, aki a francia protestánsokat is nyilvános vitára hívta ki a Szentháromság kérdését illetően. A vitára nem került sor, mert 1566-ban letartóztatták, bebörtönözték, majd Bernben kivégezték. Kálvin Gentili nézeteit egy 1561-es kiadványban cáfolta meg: *Impietas Valentini Gentilis detecta, et palam traducta, qui Christum non sine sacrilega blasphemia Deum essentiatum esse fingit*, Genevae, 1561.

2 melly fogadtaknak száma volt] melly melly fogadtaknak száma [emend.]

Valentinus Gentilis dolga le, rövideden ez (:mellyet Calvinus, és Benedictus Aretius le irtak és irását-is meg hamisították, melly Genevában LXVII-dik Esztendőben ment véghez:). Servetus meg égettetése után reá tanált ez az Ember Servétus Könyvére, mellyet Calvinus meg tzáfolt vala, ezt látván ő, hogy Calvinus a' Sz. Háromságnak valóságát igen szépen meg bizonyította, elő hozván azt is, hogy az égy Isteni valóságban miként legyenek három meg különböztetett személyek, ezt igen nehéz söt elméinkkel meg sem foghattuk, hogy a' miként lehessen. Azért ő azt magával meg akarta bizonyítani, hogy ha igaz az, az elmének-is meg kell érteni mindenben. Azért így okoskodott, hogy az Isten-ségnek állapottyában, (:mellyet főnek tett azt Atyát:) három állatok vagynak, az az három személyben, három Istenek, három Mindenhatok, három örökké valók 's. a'. t. mellyet osztán úgy is vallott. Ezzel meg nem elégedvén amaz régi Nicaéniai Synodus Symbolumát, u.m Ignatius' Tertulianus' Lactantius' és másokét-is gyalázatosan el tekert mintha ök-is úgy hitték volna. A Nycaeniai Synodus után valokat pedig mind meg vett, semminek tartott. Ezt midön benne észre vették volna (:kinek igen kedvezett és mellé is hitt Paulus Alcianus és

1 Benedictus Aretius] Benedictus Aretius (1505–1574) svájci teológus, filozófus és humanista, aki Marburgban logikát tanított, később Bernben a teológia professzora lett.

15–16 Nicaéniai Synodus] I. Niceai Zsinat (325. május 20. – 325. július 25.), az első egyetemes zsinat, amelyet Nagy Konstantin hívott össze.

16 Ignatius] Antiochiai Szent Ignác (35–108) egyházatya, Antiochia püspöke 69-től 108-ig.

16 Tertulianus] Quintus Septimius Florens Tertullianus (160–220) egyházatya, a patrisztika nagy hatású tekintélye, aki Kálvinra is erőteljes befolyást gyakorolt, különösen a vallásos perzekúció megítélésnek kérdésében.

16 Lactantius] Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (250–317) apologéta.

20 Paulus Alcianus] Giovanni Paolo Alciati della Motta (1515–1573) olasz antitrinitárius, aki szembe fordult a kálvinistákkal.

Blandrata György:) Olosz-Országi Papi hivatalából ki vettek, Calvinus vélekedését mind az egész nép előtt meghamisítván, mellyet, mindjárt vélek confirmáltatott is. Midőn hát Gentilis az ő Tudományját széllyel hirdetné, megfogatik és nem revocálván hamis Tudományját, sőt irásával keze által subscribált, azért mint vakmerőt, elbotsátták illy conditioval meg esketvén, hogy soha abba a' Városba bémeg megyen; de hitét meg-szegvén Sabaudiába lopja magát Matthæus Gribaldushoz, kit alattomban követtek Alcianus és Blandrata, a' kik azután Erdély országának, és a körül valo helyeknek-is is igen nagy Pestisei lettenek. Gentilis Gribaldusnál maradván, ír egy könyvet Athanasius, és Calvinus ellen, onnan Lugdunumban menvén hogy ki nyomtattassa, az holott a' Pápásoktól el fogattatott; kiis midőn azt mondaná, hogy Calvinus ellen dolgoznék, mint jo-tselekedő elbotsáttatik. Onnan el megyen Moraviába, Álciaushoz, Blandratához, és több hozzá hasonló Társaihoz, ott mikor vélek meg nem égyezhetnék, hogy a' Tritheismusrol a' Samosatemusra sokan által mentenek, mint egy huzattatván a' Kristus keze által az ítéletre Sabaudiába az ő Gribaldusához vissza mégyen, és ottan Gajensis Præfectustól meg esmértetvén Bernába vitetik, Vallásának előállásara, midőn meg-gyözetetett hamis Vallásában, és nem akarna megtérni, ottan feje vetetett. E' volt az ő kimenetele. Ugyan ekkor vádolták és kiáltották Calvinust a Pápások Atheusnak, és Mahumédánusnak; akiket mindazáial mind meg tzáfolt.

Calvinus az ő hamis

Tudományját megtzáfolja.

Gentilis hitit meg szegi.

Alciantus és Blandrata az ő Tudományokat Erdélybe hozzák először.

Gentilist ki botsátták azért a' Pápások a' fogságból hogy Calvinus ellen ír, Moraviából vissza menvén Sabaudiába, Bernába feje vétetik Gentilisnek.

1 Blandrata György] Giovanni Giorgio Biandrata (1516–1588) olasz orvos és antitrinitárius. Az erdélyi fejedelem támogatását élvezte; Dávid Ferenczel együtt az unitarianizmust alapozták meg Erdélyben.

12 Athanasius] Athanasius Alexandrinus / Alexandriai Szent Atanáz (298–373) Alexandria püspöke; az arianizmus ellen harcolt az ortodoxia nevében.

17–18 a' Tritheismusrol] A triteizmus a Szentháromság misztériumának téves értelmezése, amely egy Isten helyett hármat tétélez föl. Az első Lateráni Zsinat (1123) nyilvánosan is elítélte ezt a tanítást.

18 Samosatemusra] Szamoszatai Pál / Paulosz (?–272 után) eretnek püspök által megalapozott eretnek tanítás, amely tagadta Krisztus istenségét.

De immár mind ezeknél nagyobb szomorúság adta elő ön-
Calvinus nön magát, midőn ezen Esztendőben octoberben, Calvinust a'
Negyed Napi Negyed-Napi Hideg kezdé lelni, melyet látván a Medicusok
Hideglelésbe meg vallák azt halálosnak lenni. És jollehet Calvinuson ez a'
esik. Hideg tartott légyen nyoltz holnapig, de az alatt annyira meg fo- 5
gyatta, hogy azután abból soha ki nem gyógyulhatott. Ő mind-
azáltal akár mennyit intettetett: mind a' Medicusoktól, mind
pedig más fő Emberektől, hogy olly betegségibe magát a' Ta-
nulástól, és Tanítástól vonnya-el; de ő mindezekről, valamint
az előtt ugy akkor-is meg nem szünt e' forogván szájában: *Igen* 10
rossz az élet henyéléssel.

M. D. LIX Ezután következett Ezer, Öt Száz Ötven kilentzedik eszten-
dő, melly is igen kívánatos volt. Szerezvén két igen hatalmas
Az Isten Király között békességet, nagyon égyben köttetett sogorság
tsudálatoson által, melly talán a' Génévaiaknak utolsó veszedelmek lett volna 15
megtartya na, ha a' Pápásoknak Henricus Imperator által véghez vijendő
Génévát. Tanácsokat az Isten el nem rontotta volna. Világos ugyanis
az, hogy Henricus meg-fogatván sok Senátorokat, azt akarta
véghez vinni elsőben-is, hogy vissza menvén az ő Királynak,
vagy Fejedelmének Sabaudia, tehát Genévát fenekestől fel for- 20
ditsa, melyet mindazáltal Cálvinusnak, és a' Népnek éjjeli 's
Nappali fohászokó könyörgése semmivé tett. Annyira pedig,
hogy a' melly Napon égy Néhány Királyok öszve esküvésekből
Genévába el akarták Genévát rontani, ugyan azon Napon Calvinusnak
Academia kérése és Instálása által Collégiumnak fundálásához kezdenek 25
állittatik. a' Király prancsolattyából, nyoltz Classisoknak fel állásokkal,
az holott az Academia elkészülvén, a' Sido, Görög, Theológia, és
Philosophia Tudományokban Professorok állittattak. Mellyért-

16 Henricus Imperator] II. Henrik (1519–1559) francia király, aki 1547-ben lépett trónra és uralkodott haláláig.

27 az Academia elkészülvén] Latin és francia nyelvű iskolatörvényt, azaz működési szabályzatot dolgoztak ki, amely 1559-ben meg is jelent: *Leges Academiae Genevensis*, Genevae, 1559; *L'ordre du Collège de Genève*, Genève, 1559. A teológiai és jogi stúdium tárgyait négy professzor adta elő: Theodor de Béze (teológia), Antoine-Raul Chevallier (héber nyelv), Francois Béraud (görög nyelv), Jean Tagaut (filozófia).

is Génévába a' nagyobbik Templomban igen nagy Solemnitás léssen, az holott az Istennek hálát adnak.

A következett Ezer Ötszáz Hatvanadik Esztendőben, Cálvinus némelly Istentelen Emberektől vádoltatott, mintha ő támasztotta volna fel Franciscus Secundus ellen azokat az Embereket, a' kik Ambosianusoknak neveztettek. Mellyben Calvinus semmit nem tudott, nem hogy részes lett volna abba. Ugyan ebben az Esztendőben támadott egy Stancarus Montanus Nevü Ember, a' ki azt állította, hogy a' Kristus tsak Embersége szerint nem pedig Istensége szerint Közbenjáró, és ettől vették osztán mind azok tudományokat, a' kik ma azt vallják. Ezen vélekedésit ennek, mind Philippus és Martyr, mind Cálvinus igen erőssen meg tzáfolták, sőt a Lengyelekre Cálvinus gyakran keményen réajok irt, hogy azt ne hidgyék, mivel az által hamar hamar a' Tritheismusra jutnak, de ennek kevés haszna volt. Ugyan ekkor küldöttek a' Valdensesi Tsehek Calvinushoz két követet, az igaz Vallásnak némely dolgairól: kiknek is ő a' mint illet, eleget tett, intvén öket, hogy a' több keresztyén

M. D. LX.
Ámbosianusok
Stancarus Montanus
A' Valdensesi Tsehek Calvinushoz két követet küldenek.

5 Franciscus Secundus] II. Ferenc (1544–1560) francia király, II. Henrik fia.

6 Ambosianusoknak] Az amboise-i összeesküvés hugenotta híveire utal, akik 1560 márciusában arra tettek sikertelen kísérletet, hogy a királyt kivonják a katolikus ellenpárt befolyása alól.

8 Stancarus Montanus] Francesco Stancaro (1501–1574) olasz teológus és orvos, aki az 1550-es években Erdélyben is felbukkan, és jelentős hatással volt a lengyelországi reformációra is.

13–14 a Lengyelekre ... irt] Utalás Kálvin *Responsum ad Polonos contra Stancarum* (1560) című teológiai traktátusára. Vö. *CO* 9: 333–342. A szöveg online elérhető a Genfi Egyetem által létrehozott Kálvin összes műveit közétevéő portálon: <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:650>.

16 Valdensesi Tsehek] Valdensek, feltételezhetően a lyoni Peter Waldóról elnevezett középkori eretneknek nyilvánított mozgalom, amelynek híveit többek közt cseh területekre telepítették 1250 körül. A fennmaradt közösségek a pápa ellenes tradíció híveiként a reformációt örömmel elfogadták, főként, hogy maguk a reformátorok a mozgalom előfutárjainak tekintették őket.

Ecclesiákkal-is magokat öszve-adják. Ugyan ezen Esztendőben,
Elisabetha Királynéhoz némelly buzgo Frantziák, a' Mária Királyné halála után, Eli-
mennék a' Frantzok. zabetha Királynéhoz való indulattyokból, Angliában mennek,
 az holott Edmundus Londinai Püspöknek Consesussából ar-
 ra kéri, hogy Génévából küldjenek olyan személyt, a' ki a 5
Gelasius. Francia Ecclesiát állitaná helyre. Azért oda küldetik Gelasius.
Franciscus II. Ugyan ezen Esztendőnek végén meg halván Franciscus Sec-
Franztia Király meg-hal, succedál helyében undus a' Frantziai Király, succedálván helyébe Carolus IX. a'
 ki még tsak majd Gyermekek volt, az ő neve alatt széllyel Levél 10
 botsátatott, hogy meg tudják azt a' kik akarták meg zavarni az
 Frantzia Országot, mivel erőssen meg büntetnének. Hivattat-
Carolus IX. tsak Gyermekek, M. D. LXI. ván Calvinus a' Magistratus eleibe maga és Társai képében azt
 monda, hogy ők kérettetvén a' Frantzia Ország Istenhez térti
 kiváno Előljároitól, hogy a' nállok lévő Ecclesiákat tisztítsák
Cálvinus felelete a' Carolus IX. Levelére. ki a rosztol, mellyet kérésekre és jo szándékokra kívántunk is 15
 véghez vinni, nem pedig az Országot meg-háborítani, hanem
 az Evangéliumot helyre állítani, ha pedig ezen kívül valakitől
 valamiben vádoltatnak, készek leszünk a' Király előtt magunkat
 megmenteni. Mellynek osztán vége szakadott. Ugyan ezen Esz-
Tilemannus tendőben felelt meg Calvinus Bezával együtt egy Tilemannus 20
 Heshusiusnak írására. Ekkor botsátotta ki Cálvinus az ő írását

2 Mária Királyné] I. Mária (1516–1558) angol királynő. 1553-tól uralkodott haláláig; a protestánsok üldözőjeként írta be nevét a történelembe.

2–3 Elizabetha Királynéhoz] I. Erzsébet (1533–1603) angol királynő. 1558-ban lépett trónra; a kora újkor egyik legjelentősebb angol uralkodója, a reformáció támogatója.

4 Edmundus Londinai Püspöknek] Edmund Grindal (1519?–1583) Canterbury érseke és London püspöke, a puritánus eszmék és spiritualitás egyik korai képviselője.

8 Carolus IX.] IX. Károly (1550–1574) francia király, aki 1560-tól uralkodott korai haláláig.

20–21 Tilemannus Heshusiusnak] Tilemann Heshusius / Heshus / Heßhusen (1527–1588) Gnesio-Lutheránus nézeteket valló teológus, aki az Úrvacsorátant illetően vitába keveredett Kálvinnal. Kálvin a következő cáfolatot írta meg ellene: *Dilucida expositio de vera participatione carnis et sanguinis Christi*, Genève, 1561.

Daniel Profetára a' Frantziai Ecclesiáknak. Ekkor égy Franciscus Balduinus a' ki Eceboliusnak-is neveztetett az ö három vagy négy rendbéli vallásának elváltozásáért; a' Pápáknak meg veszett Tudományok igazságát, midön egy könyvibe ki bótá-
5 taná. Ezen meg indulván Calvinus, ennek mássát írja azt meg-
tázafolván, mellyhez hozzá adja Balduinusnak tudatlanságát-is.

Ezer, Ötszáz Hatvan-kettedik Esztendőben, igen meg zavar-
tatott a' már Frantzia Országban levő Ecclesia, mivel jollehet
ott valo lakások megengedetett bizonyos conditio alatt, de tsak
10 hamar a' Pápának intselkedése által a' Vasseatiai üldözés után
nagy veszedelem következett, mindenütt a' Réformált Ecclesiá-
kat üzvé, és vágván, mellyek el is töröltettek, de a' melly alatt,
ma is a' Frantziák keservesen nyögnek, mellyet látván Calvinus,
mit nem szenvedett légyen magában, nem lehet kimondani;
15 kivált osztán meg betegedvén, de még is szüntelen tanitván: ki-
bótásván ezen Esztendőben az Igaz-Hitről való Vallás-tételről
égy könyvet a' Francofurtumban gyült Népeknek. Midön Calvi-
nus köszvényben fekünnék 19-dik Decembris illyen álmot lát:
Szombaton éjjel hogy ö hallott álmában igen sok és nagy dob
20 szót, mellyre ezt mondá: *Könyörögjünk, hogy rosszul ne legyen
dolgunk.* Hát eppen azon Napon volt a' Druidusoknál az a'
nagy vér-ontás, mellyet azután kevés idő mulva Genevába meg
hallottak.

Ezer, Ötszáz Hatvan harmadik Esztendőben, annyira meg
25 nevedtenek Calvinusnak nyavalyai, hogy majd hitel felett
volna olyan sok nyavalyával környül vétetett testben ollyan

1 Daniel Profetára] *Praelectiones in librum prophetiarum Danielis*, Genevae, 1561.

1–2 Franciscus Balduinus] François Baudouin / Franciscus Balduinus (1520–1573) francia jogász és történész, konvertita, visszatért a katolikus hitre.

5–6 azt meg-tázafolván] Latin és francia nyelvű cáfolat készült: *Responsio ad versipellem mediatorem*, Genevae, 1561; illetve *Response à un cauteleux moyenneur*, Genève, 1561.

21–22 a' Druidusoknál az a' nagy vér-ontás] Utalás a dreux-i csatára (1562. december 19.) a király által támogatott katolikusok és az ellenük lázadó hugenották között, amely a katolikus fél győzelmével ért véget.

Cálvinust a' drága és nagy elmének lenni. Mivel még akkor sem mivelhette
 Nyavalyák azt, hogy az ő Egességének kedvezzen, sőt ha néha (:a' melly
 szorongattyák. mindazáltal soha egyébkor nem lett, hanem mikor kételen volt:)
 a' közönséges szolgálatot el mulatta, othon mindazáltal, vagy
 az ötet kérőknek tanátsot adott vagy pedig valamit dictál va- 5
 la, a' mit le akarna irni, a' mint bizonyította ezen dolgot az
 A' Moses négy a' két nagy nevezetes intés mellyet irt a' Lengyeleknek, őket
 Könyveire intvén, a' Sz. Háromság ellensége ellen valo el távozásról, mind
 magyarázatot az hogy a' Lugdunumi Synodusbol hozzá küldött Atyafiak-
 irt, Ugy a' nak mind irásával, mind beszédével megfelelt; mind az, hogy 10
 Josué a' Moses négy Könyveire Commentariust irt Deákul, mellyet
 Könyvére, M. ugyan Frantziára fordított azoknak kedvekért, mind pedig az,
 D. LXIV, hogy az Josué Könyvére ekkor kezdett Magyarazatot, és halála
 Calvinus előtt égy kevésel végzett el. Ezer Ötszáz, Hatvan Negyedik
 Fulladozásban Esztendő, ő neki ugyan nagy vigasságára és Boldogságára, mi- 15
 esik, Tiz nékünk pedig nagy Szomorúságunkra fordulo volt. Mivel 6-
 Esztendeig nem dük Februarii Fulladozással környül vétettetvén a' volt utolso
 ett ebédet, Száraz Prædicatioja, és azon időtől fogva (:ezt ki vévén, hogy magát
 betegséget a' Senatushoz vitette:) igen kevés szavát hallotta a' Gyülekezet,
 elkerülte, egészen elfogatván a' Tanitástol. Egész tiz Esztendeig Ebédet 20
 Fő-fájását nem ett az égy rendelt Vatsorája kívül. Ugy hogy tsuda annyi
 éhséggel időre, hogy el kerülhette a' Száraz betegséget, lévén nem kö-
 gyógyította, ver, hanem száraz forma szabásu. Igen járja vala pedig ötet a'
 Néha 36 óráig Fejének fel felöl valo fájása, és ezt tsak az Éhséggel gyógyította
 nem ett vala, annyira, hogy sokszor XXXVI óráig semmit sem ett. De 25

7 a' két ... Lengyeleknek] Az 1560-as évekre a lengyelországi reformáció ügye sajátosan bonyolódik. Johannes a Lasco / Jan Łaski püspök halála 1560-ban, illetve az antitrinitárius nézetek terjedése arra készítette Kálvint, hogy erélyesen lépjen fel a reformáció ügyében. *Brevis admonitio ad Polonos*, Genevae, 1563; *Epistola qua fidem admonitionis ab eo nuper editae apud Polonos confirmat*, Genevae, 1563.

11 a' Moses négy Könyveire Commentariust irt Deákul] *Mosis libri quinque cum commentariis*, Genevae, 1563.

13 az Josué Könyvére ekkor kezdett Magyarazatot] Ez csak 1564-ben kerül kiadásra mind franciául, mind latinul: *Commentaires Sur le livre de Josué*, Genève, 1564; illetve *Commentarius in librum Iosue*, Genevae, 1564.

- rész szerint a' nagy kiáltozásból, rész szerint a' későre észre vett Aloësnek abutálásából Vérhasba esett és halála előtt öt esztendőben Vér hányásba. Midön pedig a' Negyednap Hideg elhagyta volna, a' jobb Lába meg-köszvényesedett. Azután az
- 5 Kolica vette körül: a' Medicusoknak curáját pedig példáson szenvedte: a' mi pedig elméjének dolgait illeti, egészségét fel se vette, annyira, hogy mikor nehéz betegségben volt is a' Prædicállást el nem mulatta. Mind annyi Nyavalyái között is soha senki szájából még tsak égy zugolodó szót-is nem hallott.
- 10 Hanem szemeit az Égre fordítván tsak így szollott: *Meddig még Uram Isten*, ezt ő még egészséges korában is szüntelen szájában hordozván mint Symbolumát, nézvén az ő Lelki Atyafiainak meg terésekre. Midön pedig arra kérnék, hogy beteg lévén ne dolgozzon, azt felelte *mit akartok* u.m. *talám azt, hogy az*
- 15 *Ur éngem henyélve találjon*. Kilentzedik Martii midön hozzá mentenek hát fel öltözve találják, iro Asztala mellett, az edgyik könyökére tamaskodván sok gondolkodási után réájok tekint 's ekként szoll tsak bussan: *Tinéktek Atyámfiái köszönöm, hogy a' ti szorgalmatosságtok én hozzám igen nagy volt, és gondolom,*
- 20 *hogy Tizenötöd nap mulva a' ti Gyülesteket el hagyom. És akkor reménlem, hogy az Ur ki-jelenti a' mit irántom végezett és engem magához veszen*. Ugyan ezen Holnapnak XXIV-dik Napján jelen volt a' Censurán, a' szokás szerint, és kezében vévén a' Frantzia Uj-Testamentomot, és abból némelly nehezebb Locusokat ki
- 25 szedvén elejekbe adta azoknak meg-magyarázásokat, mellyre mindazáltal magát-is igéri vala. Más nap ismét rosszabbul kezdett lenni: Huszon-hetedik napján pedig a' Tanátsházba két Embernek segítségék által fel ment, és ottan ő nekik meg köszönte eddig hozzája valo szereteteket. És kivált, hogy ez ő
- 30 mostani utolsó Nyavalyályában a' Senatusnak réa igen nagy gondja volt. Ezt mondván, hogy most utoljára jött közükbe. És ő töllök alig szolhatván, egész Senatusnak siralmára butsutt vett. Áprilisnek második Napján, a' melly Húsvét Napja volt, magát a' Templomban széken bé vitette, és az egész Prædicatiot végig
- 35 halgatta: az Ur Vatsoráját Béza kezéből áhíthatoson el vette, és gyengén a' szokott Hymnust az egész Néppel edgyütt énekelte.

*Vér hasba és
köszvénybe
esett.*

Kolicába esik.

*Ha beteg volt-is
a' Prædicatiot
el nem mulatta.*

*Calvinus
Symboluma*

*Calvinus
felelete*

*Calvinus a'
Censuran jelen
volt betegen is.*

*A' Tanátsházba
fel ment, 's
töllök el
butszott.*

XXV-dik Aprilis Testamentomát e' szerint adta ki:

CÁLVINUS JÁNOS TESTAMENTOMA

Az Urnak Nevében, Amen.

A' Génévai Notarius Szavai. M. D. LXIV. Aprilisnek 25-dik Napján én Chenalatus Péter ezen Genevai Varosnak haza-fia, és Notarius, vallom és hiszem, ⁵ hogy ezen Genevai Ecclesiának Papjától, Calvinus Jánostól oda hivattatván a' ki jollehet Testében beteg, de elméjében ép volt, énnékem ez monda: hogy ő neki e' volna elméjében, hogy Testamentomot tegyen: engem azért arra kére, hogy a' mint ¹⁰ ő dictallya szórul-szora akként irjam le, semmit benne se el ne vévén, se hozzá ne tévén, azért ezt ekként irtam-le:

Az Urnak Nevében, Amen.

Én CÁLVINUS JÁNOS, a' Génévai Ecclesiában az Isten beszédének Sáfára a' ki sok Nyavallyákkal, és nyomoruságokkal ¹⁵ körül-vétettettem, midön látom és érzem hogy az én meg oszlattatásomnak ideje közel vagy, el végeztem magamban, hogy Testamentomot tégyek, és az én utolsó akaratomat írásba le-tenni e' szerint, a' mint következik: Mindeneknek ²⁰ az Istennek hálát adok, hogy én rajtam könyörülvén (:a' kit teremtett és e' Világban helyheztetett:) nem tsak engemet a' Bálványozásnak rut setétes mélységéből ki hozott, a' melybe be merültem vala, hogy engemet az ő Evangyéliomának világosságára hozna, és az Idvezítő Tudományban részsé tenne, a' melyre méltatlan voltam, és nem tsak, hogy az ő kegyelmessége, és jovolta szerint, az én esetimet és bűneimet, el szenvedte ²⁵ kegyelmesen, mellyekért mindazáltal meg érdemlettem volna tőle el vettetni. Mindazonáltal, olly nagy kegyelmeséggel, és szeretettel viseltetett én hozzám, hogy az én szorgalmatosságom által kivánta a' maga Evangyeliomat hirdettetni, és Præ-

4 Chenalatus Péter] Petrus Chenalatus genfi jegyző, Kálvin testamentumának rögzítője.

dicáltatni: Vallást tészek azért, és vallom, hogy a mi még az én Életemnek hátra való részére tartozik, azon hittel és Vallással kívánom véghez vinni, a' mellyet nékem a' maga Evangyeliomába adott: és semmi menedék helyet az én Idvességemre nem keresek és tartok, hanem azt a jovoltot, mellyel engemet maga Fia'nak fogadott: mellyel egyedül az én Idvességem tündöklök, és egész szível el foglalom azt a' kegyelmességet, mellyel viseltetett én hozzám, a' Jesus Kristus által, egyben vetvén az én bűneimet az ő szenvedésinek és halálának hasznaival, hogy ez által minden én bűneimnek elég tétessék, és ennek még csak emlékezete-is el töröltessék. Meg vallom azt is, hogy a' Jesusnak vére engemet úgy meg tisztított, hogy az ő ítélő széke előtt bátran meg alhatok. Ismét hiszem és vallom, hogy a' szerint a' kegyelem szerint mellyet én belém adott, hiven kívántam el járni, mind a' Prædicállásban, mind a Sz. Irásra tett Magyarázatimban, mind annak igaz ki-adásában. Vallom azt is, hogy mikor az Evangyéliom ellenségivel disputáltam, azokat kívántam meggyőzni, nem valami Sophistica tsalárdság által hanem az igazságnak beszéde által. Mindazonáltal az én gyengeségemet is megvallom, hogy ha-nem ha az Isten kegyelme lett volna környülem, de az én munkám semmi nem lett volna: Azért mind ezekben az Isten hozzám való szerelmét meg vallom: A' mi a' többit nézi, kívánom, hogy halálom után az én Testem a' Földben tétetessék, a' szerint a szokás szerint, a' mint ezen Város és Ecclesia szokta véghez vinni. A' mi az én kevés Javatskaimat illeti, mellyet Isten nékem adott, és a' mellyet kívánok el-testálni: Az én örökségemnek Gazdája légyen az én kedves Testvér ötsém Calvinus Antal, magának végye el azt az Ezüst Csészet vagy Pohárt, mellyet énnékem ajándékozott Varannus, mellyel hogy meg elégedjék kívánom, hogy az ő holta után

Azt igazán kívánta véghez vinni.

Az ő vétkeit a' Jesus által egyedül meg bocsátani.

Mind a' Prædicállásban mind Irásaiban igaz Lélekkal járt.

Gyengeségét meg-vallya.

A' Genevai szokás szerint kíván el-temettetni.

Testvér ötsének egy ezüst Pohárt.

29 Varannus] Álnév, amely (navarrai) II. Ferenc francia királyra vonatkozik. Kálvin Sturmhoz intézett, 1559. augusztus 18-án kelt levelében Varranus-ként utal a fiatal navarrai királyra, és biztatja barátját,

1–2 a mi még az én Életemnek] a mi még az én Életemnek [emend.]
27–28 az én kedves Testvér ötsém] az én kedves Testvér ötsém
[Testvér utólag beszúrva].

A' Scholának X. az ő Fiainak vagy Gyermekeinek vissza adja; Ugyan kívánom
 Aranyot hogy ő ki adjon Jozságombol a' Kis Gyermekek Scholájának
 A szegényeknek Tiz Koronás Aranyokat: Ugyan annyit a' szegény bujdosoknak:
 X. Aranyot, A' Ugyan annyit az én sógorom Carolus Costanus Leányának,
 soga Joannának. Samuelnek pedig és Jánosnak az én ötsém Fiainak 5
 'Leányának tiz testálom negyven koronás Aranyokat. Annának, Susánnának
 Aranyot. Az és Dorottyának, ugyan ennek Leányinak, Harmintz Koronás
 Ötse' fiainak Aranyokat: Dávidnak ezek Attyafiának, mint hogy igen gonosz
 XL. Aranyot. és hamis, huszon öt aranyokat. Valami pedig ezen felyül lé-
 Három léány[na]k szen Bibliothecámbol, 's egyebemből, mind azt kívánom, hogy 10
 XXX. Aranyot. az én Atyámfiának Fiainak 's Leányinak ki osztassék, ki nem
 Másnak huszon rekesztvén onnét Dávidot-is, ha magát meg-jobbittya. Azért
 ötöt. kívánom, hogy az én Testvérem légyen ennek véghez vivője,
 avagy excentora Laurentius Normendinussal együtt: ezeknek
 meg-engedem azt is, hogy minden mobilékát el adhassanak, és 15
 kívánságomnak eleget tégyenek, mellyet dictáltam ezen Ezer,
 Ötszáz Hatvan-negyedik Esztendőnek, és Áprilisnek huszon-
 ötödik Napiján, Én CALVINUS JÁNOS.

Minekutána én fellyebb meg említett Notarius, ezt e' szerint le-
 irtam volna, maga kezével subscribálta, és meg-petsételte. Má- 20
 sod Napon ismét magához hivata engemet, ugy Theodorus Be-

hogy ne adjon hitelt a kósza híreknek, inkább várják meg Varranus udvarhoz jövetelét, és az alapján ítéljenek föléle. Kálvin abban reménykedett, hogy a fiatal király, ha kiszabadul az őt felügyelő, felette gyámkodó katolikus környezetből, a reformáció támogatójává válhat, vagy legalábbis a kivégzéseket és a vallásüldözést megállíthatja. (Vö. CO 17: 594–595).

4 Carolus Costanus] Minden biztonnyal Kálvin munkatársára, Jean Constantra, a genfi konzisztórium tagjára utal a szöveg. A magyar fordítás kissé félrevezető, mert a latin szövegben *Ioannes* Carolus Costanus névváltozat olvasható. A Constant család gyökerei Lausanne-ból erednek ugyan, de a család Genfben telepszik meg, és Charles, illetve Benjamin Constant révén több generáción keresztül jelen van a város elitjében.

zát, Rajmundus Calvetust, Michaël Copust, Ludovicus Enocust, Nicolaus Coladoniust, Jacobus Bordensiust, ezen Ecclesiának Prædicátorit, és Henricus Seringerust, a' ki Professor; ugy a' Genevai Civiseket, és mind ezek előtt meg vallotta, hogy én a' szerint irtam mindenütt a' mint ő dictálta, és azt ő előtte telley szoval hogy el olvastatta én velem, meg vallo: Elolvasasa után azt kívánta, hogy ők a' kik ott jelen vagynak mindnyájan subscribállyák, mellyet véghez vittenek azon Esztendőben: Genevában. Melynek nagyobb bizonyosságára, a' felyebb meg irt Testamentomot meg irtam, és kezemmel subscribáltam, a' szokott Magistratus petsetivel meg-is pétsételtem én magam PETRUS CHENALATUS.

*Calvinushoz
mennek a'
Papok, ugy a'
Senatus.*

Minekutána Cálvinusnak, ezen Testamentoma véghez ment volna, el-küld két személyeket, a' kik meg jelentsék a' Senatorknak azt, hogy Calvinus magát hozzájok akarja vitetni, a' míg e' Világbol ki költöznek, Mellyre a' Senatus ezt felelte, hogy ők el mennek inkább hozzája. Másod napon azért midön az egész Senatus hozzája ment volna, nekik ekképen szolla: Én Tinéktek mindnyájan igen szívesen köszönöm, hogy engemet a' ki annyit nem érdemlettem, igen sok joval látatok, és az én fogyatkozásimat el szenvedtétek, a' melly én bennem volt. És jollehet ennékem igen sok Ellenséggel kellett szembe lenni, mindazáltal azoknak meg felelésemmel tudom káratokra nem

*Calvinus a'
Senatus
magához
hivattya.*

1 Michaël Copust] Michel Cop (1501 körül – 1566) svájci teológus, aki 1545-től haláláig genfi prédikátor.

1 Ludovicus Enocust] Ludovicus Enoch / Louis Hénoch / Énoch (?–1570) genfi menekült, aki tankönyvet írt a görög nyelv oktatására, illetve a Kálvin és Béza által alapított főiskola rektora 1563–1564 között.
2 Nicolaus Coladoniust] Nicolas Colladon (1530–1586) franciországi menekültek gyereke. Lausanne-ban és Genfben tanult, lelképásztor lett. 1565-ben Bézával közösen írták meg Kálvin János második életrajzát.

2 Jacobus Bordensiust] Jacques des Bordes (?–?) 1562 és 1566 között tanult Genfben, de tanulmányai után hazatért szülővárosába, Bordeaux-ba.

3 Henricus Seringerust] Henry Scrimger (?–1571) skót jogász. Írásban megörökítette Francesco Spiera esetét.

Fogyatkozásírol voltam. Hogyha pedig valamiben tinéktek fogyatkozástok esett
öket meg az én jelen nem létemben, azt örüllyetek, mivel másoknak meg
követi. térítettetekre tselekedtem. De erről Titölletek botsánatot kérek,
 hogy ha, vagy közönséges helyen, vagy házamba a' ti hasznokra keveset és nem többet munkálódhattam. A' mi pedig a' 5
 Tudományt illeti, meg vallom, sem nem vakmerőségéből, sem nem tudatlanságból, hanem az Istennek Igéjéből, mindeneket igazán kívántam hirdetni. Én mondom, Én magam vagyok arrol bizonyosság, hogy mennyi sok nyomoruság, és háboruság alol szabadított ki az Isten Titeket. Látyátok azért mitsoda helyen 10
Inti öket a vagytok. Azért akár szerentsés, akár roszt dologgal vetettesetek környül mindenkor szemetek előtt légyen az, hogy annak *békességes* *türésre.* ugy kell lenni Isten végezése szerint. Emlékezzetek ama' nagy Emberre a Sz. Dávidra, a' ki azt mondja, hogy ő akkor esett meg, mikor leg-jobb állapotjában volna és soha fel sem költ volna, ha 15
 az Isten ingyen valo kegyelméből a' maga kezét néki nem nyujtotta volna. Mit érhettek hát ti ehez képest tsak kitsiny emberek, ha illy hatalmas, és erős Férfiu meg esett? Tudnilik, ti bennetek kívántatik az meg alazódás, és tsak egyedül ő benne bizzatok, mert ha reátok nyomoruság jö is, de ezt meg gondolhattytok, 20
 hogy az halálból-is élőtt hozhat elő az Isten. Ha e' közönséges *Hogy az* Társaságot fenn akarjátok tartani, 's ebben kívántok örvendeni *igazságot* *igazán ki-* *szolgáltassák.* jól réa vigyázzatok, ne hogy azt a' Sz. helyét, melly titeket az Isten állított, Gazokkal és Szemetekkel meg ne töltsétek, mert egyedül az az Isten lakik itt, a' ki, a' kik öt meg-betsülik, ö-is 25
 A' Véneket inti. nem elégséges kérje az Istent, 's meg tanítja réája. A' Véneket arra kérem, hogy meg ne haragudjanak az Ifjabbakra, ha nékik az Isten inkább kívánja a' dolgot elméjek szerint ki-jelenteni. 30
Az Ifjabbakat is *inti.* Az Ifjabbakat arra intem, hogy elméjekkel fel ne fuvalkodjanak: Édgyik a' másikat ne bántsa: A két-szinséget el távoztassák. A' Varosi dolgokban pedig légyetek igazság követők, senki igaz ügyét el ne fordítsátok, mindeneket meg-halgassatok senki a jo és egyenes utrol el ne térjen. Ha valaki ellen a roszt indulat fel 35

18 Tudnilik] [Sic.]

kél, annak ellene álljon. A mi hátra vagyon kérlek titeket, hogy nékem minden fogyatkozásimat meg engedjétek, melyet én a Sz. Angyalok előtt, 's előttetek meg vallok. Azért meg áldván őket mindenikkel kezet foga, és őket keseregve, s könyveiknek
5 hullásokkal, házakhoz botsáta 27-dik Aprilis.

Huszon-nyoltzadik Aprilis pedig, oda hivatván az egész Genevai Papi Sereget magához, monda nekik: Titeket én Társaimat arra kérlek, hogy az én halálom után a' Ti hivataltokban hiven el-járjatok, s attol soha el ne hajoljatok. Mert az Isten
10 ezen közönséges-Társaságot és Ecclesiát, mind eddig minden intselkedése ellen az Ellenségnek meg tartotta és ezután is meg tartja, távol légyenek ti-tölletek a' vissza vonások, hanem égy máshoz valo szereteteketek mutassátok meg. Gondoljátok meg gyakorta, mit kelljen tinétek az Ecclesiában tselekednetek,
15 a' kik közzé titeket az Isten állított elé. Én mikor a' Varosba jöttem először, hirdettetik vala ugyan az Evangéliom, de olly zavaroson, hogy mint ha tsak abban állana a' Keresztyénség, ha a' képek el töröltetnek, és igen sokan voltak istentelen emberek, a' kiktől sokat is szenvedtem. De az Isten engemet
20 ugy meg szentelt, hogy ezeknek roszy igyekezeteknek semmit nem engedtem. Argentínából ide jöttem, ezen hivatalt kételen fel-vallolván, mivel igen kevésre menőnek tetzik vala nékem. Mert nem tudom vala mit végezett el az Isten. De menvén ezen dologban, érzem vala, hogy az Isten az én munkámban
25 jó előmenettel vagyon, áljatok meg azért tiis ebben, és ezen hivataltokat kövessétek. Azon légyetek, hogy a' Nép a' meg esmert igazságban meg maradjon. Mivel vagynak sok vakmerők. Azért a' jót kövessétek, hogy az Itélet Napján mindenikről számot adhassatok. Meg vallom azt hogy Ti-veletek Lelki és
30 Testi barátságban éltem, és most titölletek hogy el mégyek. Tinétek köszönöm, hogy az én hivatalomat az én betegsé-gemben érettem véghez vittétek. Ezeket szolván mindeniknek jobb kezet oda nyujta. Azok pedig szomorú szivel és könyves szemekkel tölle el menének.

35 Tizenégyedik Nap, midőn Farellus Leveléből meg értené Calvinus, hogy ő hozzá akar menni látogatni, a' ki immár

A' Papokat magához hivatya.

Az egyenetlenségek eltávoztatására inti.

A' maga példájával is inti őket.

Ő véllek való Barátságot köszöni.

Farellus Levelét ir a' beteg Calvinusnak.

Nyoltzvan esztendőben járo beteg vén ember volt, ekképpen irt vissza néki Calvinus: Légy egészségben én jó és kedves Atyámfia, és midön tégedet az Isten e' Világban még tovább hagy élni, élly meg emlékeztvén a' mi kötésünkröl; melly valamiképpen az Ecclésiáknak hasznokra volt ugy minékünk 5 is, annak haszna az Egekben meg marad. Nem akarom, hogy magadat fáraszd érettem. Igen nehéz beteg vagyok és szüntelen várom hogy meg hallyak. Elég az, hogy a' Kristusnak élek, és halok-is meg, a' ki az övéinek nyereségek mind életekben mind halálokban. Még-is kívánom, légy egészségben, az 10 Atyafiakkal. Genévába II-dik Maji M. D.LXIV. El ment azért Farellus hozzája azutan, és ötöt meg látogatván égyütt sokat beszéltenek, 's azután haza ment Neaconumban. Egyéb életét mind könyörgésekben töltötte el, és az ö fájdalmai között az egekre fordítván ekként szolta Sz. Dávid Szavait: *Hallgattam* 15

*Solt. XXXVIII., Uram mert te tselekedted. Ugy Esaiásnak ezen szavait: Nyőgők
Esa. XXXIX. valamint a' Galamb. Ezt-is gyakorta mondotta: Te eszve rontasz
Uram engemet, de elég az énnekem, hogy az a' Te kezéd légyen.*

Vatsorát Azután égy néhány nappal magához hivatván a' Ministereket
készített a' Vatsorára; magát nagy bajjal bé vitette abba a' házba a' mellybe 20
Ministereknek. voltanak, és monda nékik: Ti hozzátok jövök Atyámfiai, hogy még égszer veletek vatsorállyak, a' melly ö nékik igen szomorú vatsora volt. Azért vélek vatsorálván midön végig nem várhatta a' vatsorát, magát a' más házban vitetvén monda: Ez a' fal el nem választ tölletek, mert ha Test szerint itt nem 25 lehetek-is veletek, de lélek szerint jelen lések. Midön azért közelgetne az a' Nap, a' mellyen meg kellene halni, u.m. XXVIII. Maji XXVIII-dik Maji, már akkor tsak gyengén láttatott szolni: Azért estve felé mindjárt a' halálnak bizonyos jelei ki ütöttek rajta, azért azon Napon midön a' Nap éppen el enyészik, ö-is mint 30 nagy Világossága a' Világnak, igen szép tsendesen mind végig beszélvén és ágyából meg se mozdulván ki mult e' Világból. Mellyet meg értvén más nap a' Városiak, igen nagy sirást tettenek szerte-szélllyel minden. Hozzá ment az egész Városi

1 Nyoltzvan esztendőben járo beteg vén ember volt] [vén ember utólagos betoldás]

Nép látására, az Ecclesia siratja vala illy jo Pásztoroknak tölök
 való eltávozását: A' Scholák gyászolva sirattyák vala olly jó *Mindenek*
 Doctoroknak elenyészesét. Mindenek égy szoval Lelki Attyok- *sirattyák*
 nak halálát kesergik. Némelly bujdosok is a' kik az ö tanítása' *Calvinus*
 5 halgatása' véget mentenek Genévába, hogy betegsége miatt *halálát.*
 Tanítását nem halhatták, s személyét is nem láthatták, avagy
 tsak hogy holtan láthassák, hozzája el mentenek, kik között valo
 volt az Anglia Királyné követtye. Elsöben ugyan az emberek 's
 mindenek bé-botsáttattak látására, de hogy az Ellenkezőknek
 10 nyelveket el kerüljék, tetzett az Elöl-jároknek, hogy másod *Vasárnap*
 Napon reggel, melly volt Vasárnap fejár gyoltsban bé tegyék fa *reggel*
 koporsóban; s bé is zárták és Dél után két orakor, mindeneknek *koporsoba*
 jelen létekbén a' közönséges Temető Czinterembén vitetett, *teszik, Dél után*
 melly *Planum palatium*-nak hivatik, és a' földbe bé tetetett, *el is temetik.*
 15 minden koporso kö nélkül, mivel ö ezt meg hagyta vala, Kinek
 is 'Sido, Görög és Deák Versekkel igen sokan parentáltak de a'
 melly közzül a' Th. Bézájé Magyar Versben így vagon:

CALVINUS JÁNOS
 EPITAPHIUMA

20 Itt fekszik CALVINUS Romának félelme,
 A' kit meg téritett Istennek kegyelme,
 Ezt sirattya Joknak hozza ment Szerelme,
 Ettől fut Serege Ördög Fejedelme'
 Kérded? kitől Vireus Virtust tanulhatott
 25 Mért tsak színes Földben Teste rakattatott
 Mért hogy Márvány-köbe nem takarittatott,
 Ki egész Világtol Tsudának tartatott?
 Azért mert el hagyta Világnak Szépségét,
 Mig élt is kerülte pompás Ditsösséget,
 30 Menybe meg találta Lelke Idvességét,
 Hol meg adják néki nagyobb Tisztességét.
 Oh bodog vagy Föld! Kit Marvany-kö sajnálhat,
 Illy drága vendégre mert ö nem találhat;
 Tartsd hát addig Testét, mig onnét ki-szálhat,
 35 Jéssusa szivének eleibe álhathat.

MÁS

A' ki nem láthattad CALVINUS-t Élétében
Esmérted tsak szélyyel el terjedt Hirében,
Mivel fel-iratott Báránynak könyvében
Tudd-meg, fenn-is marad Emlékezetében 5
Mert az Ur Nevében fogott Munkájához,
Sok el tévedteket hódított magához
Hiv-voltát tartotta végig Jézusához
Nem fért Bálvány soha Szent Szolgálatjához
Szemléld meg bár néki Nyoltzvankét Munkáját 10
Mellyel ékesgette Vallását 's Hazáját.
Bé dugta Ördögnek rátátott nagy száját
Jo hirrel értesd hát koporsója fáját.

Calvinus Él't Calvinus ötven négy Esztendöket tiz Holnapot, és Tizenhét
Életének száma Napot, melly időnek felét az Istennek Beszéde' hirdetésében 15
LIV. Esztendö töltötte. Teste állására nézve volt közép-szerü: Szinire nézve
X. Holnap, barna. A' Szeme egész életéig könyvezö, melly is elméjének éles
XVII. Nap. voltát bizonyította: Teste alkalmaztatására nézve emberséges,
és mindeneknek tetzö: ételében 's italában olyan mértékletes,
hogy ilyen ritka ma: alvására nézve, majd semmit sem alutt: el- 20
Calvinus méje élességére nézve kimondhatatlan, úgy hogy a' kit égszser
Természeti meg látott, sok Esztendö után is mindjárt megesmerte: a' mi
egszser elő adta magát, azt ha más dolog impediálta is, de azt el
nem felejtette: Tanátsadásában olyan, hogy soha senki az ellen
nem mondhatott, söt helyben hagyta: A' czifra beszédek 25
nem igen szerette, kevés beszédü volt: Erkölsére nézve józan
és szent: az itélet tételben igazságot követö: a' hizelkedésnek
helyt nem ado: Vallása mellett olly buzgo, hogy a' hamisságnak
éppen helyt nem adott: Igen szép és distinctus iro, hogy mind
ez ideig sem szebben, sem jobban egy Theologus-is nállanál 30
nem irt: és olly sokat is irt, hogy semmi nekünk sem a régi
Atyáknak tudtokra égy ember annyit nem irt, mint ö. A' mint
hogy ezen ö irásai, mellyet életében irt, és ki adott, e' képpen
folynak:

CALVINUS JÁNOSTOL
Iratott
KÖNYVEKNEK CATALOGUSSA

**Az Ó Testamentumra irt Commentariusok, Déák és Frantzia
5 Nyelven.**

1. Moses Első Könyvére
2. A' Moses 4 Könyveire őket meg égyeztetvén
3. Josué Könyvére
4. Az egész Soltár-Könyvere
- 10 5. Esaiás Profetiájára

Prælectioi Deák és Frantzia

6. Jeremiás Profetiájára
7. Ezekiel Profetának husz első Részeire
8. Daniel Profetiájára
- 15 9. Az aprobb 12 Profetákra

Az Uj-Testámentomra Comentariusok, Déák és Frantia Nyelven

10. A' Három Evangyélistáknak meg égyezések
11. Sz. János Evangyéliomára
12. Sz. Lukáts Tselekedeteire
- 20 13. Sz. Pálnak minden Levelaire
14. A' Sidókhöz irt Levélre
15. Péter, János, Jakab, és Júdás Levelire

Könyvben ki adott Prædicatioi

16. Ábrahámnak áldozattyarol
- 25 17. Moses ötödik könyvére
18. Az Istennek tiz Parantsolatira
19. Job Könyvére
20. A' száz tizen kilentzedik Soltárra
21. Ézekiásnak Énekire, az Esa. XXXVIII.
- 30 22. Daniel Profetának utolso 8 Részeire
23. Danielnek a' 4 első Részeire
24. A' Korinthusiakhoz irt I. Lev. X. és XI. Részeire
25. A' Galatákhöz irt Levélre
26. Az Efesumba irt Levélre

27. A' Timotheushoz és Titushoz irt Levélre	
28. A' Kristus szenvedéséről, haláláról, fel-támadásáról és Meny- be-meneteléről	
29. Négy igen hasznos Praediciatok	
30. Az Isteni Gondviselésről, és El választásról	5
31. Az Uri Imádságnak utolsó tikkelyére	
32. Moses első Könyvére	
33. Samuel két Könyveire	
34. A' Királyok 1. Könyvének XVIII. Részzeire	
35. Igen sok 'Soltárookra	10
36. Josue Könyvére	
37. Esaias Könyvére	
38. Jeremiás Könyvére	
39. Ezekiel Könyvére	
40. A' hét apróbb Profétákra	15
41. A' három Evangyelistákra	
42. Az Apostolok tselekedetire	
43. A' Korinthusiakhoz irt két Levélre	
44. A' Thessalonikai két Levélre	
45. A' Sidokhoz irt Levél 'némely részzeire	20
46. A' XXXVIII. Soltártól fogva végig	
Azok a Könyvek mellyeket égszer-mászsor különbféle alkalmazos- ságra irt	
47. Seneca könyvére a' kegyelmességről	
48. A' Keresztyén Vallásnak kezdetiről Déák Nyelven és Frantzi- án, de a' melly már Magyarul is van	25
49. Psicopannichia ~ a' Lelkeknek égy különös helyen való laká- sok ellen több hozzá tartozó dolgokkal	
50. Két Levelek, edjik a' Pápisztáktól való meg szabadulásról, a' másik a' keresztyén ember hivataláról	30
51. Sadoletus Card. Leveleire való felelet	
52. Az Ur Vatsoráról, mellyet Gelasius Deákra fordított	
53. Kristus győzedelmi Éneki	
54. A' Genevai Ecclesia Catechesisse, a' Sacramentomok ki szol- gáltatásáról, és könyörgésekkel	35

55. Pjghius szabad-akarata ellen
 56. Harmadik Pál intésire való felelet
 57. Méreg ellen való orvosság a' Sorboniai Theologusok ellen
 58. Az Ecclesiának szükséges Reformálásáról
 - 5 59. Az Anabaptisták, és Libertinusok ellen való Instructio
 60. A' Szentek Maradékainak meg tzáfolások
 61. A' Hamis Vallásnak el távoztatásáról
 62. A' Nicodemiták ellen való mentség
 63. A' Tridentumi Synodus ellen való orvosság
 - 10 64. A' Keresztyén békességnek és az Ecclesiák Reformálásának okairól.
 65. A Iudiciaria Astrologia ellen való intés
 66. A' Sacramentomi dolgok egymással való megégyezésekről
 67. Azon meg égyezésnek oltalma
 - 15 68. Az Akadékokról
 69. Az Istennek örök Elvásztásáról és Gondviseléséről
 70. A' Sz. Háromságnak oltalmazása Michaël Servetus Lengyel ellen
 71. Vesfalushoz való három intések
 - 20 72. Heshusius és Stancarus tévelygések ellen
 73. Valentinus Gentilis ellen
 74. Égy rosz ember káromkodásának felelete
 75. Ugyan ennek Argumentumira más
 76. Égy két-szin közbenjáró ellen
 - 25 77. Rövid intés a Lengyelekhez
 78. Ollyan Levél a' melly annak erősségire való
 79. Balduinus káromkodo szavaira felelet
 80. Gabriel Saconeushoz való Aggratulatio
 81. Egy Hollandushoz felelet
 - 30 82. Antonius Catalanus meg tzáfolása
- Még több irásai-is találtattak holta után.**

VÉGE

Appendix

I.

KEGYELEMNEK ÖRÖK DITSÓSÉGRE KÉSZÍTETETT EDÉNYE,
néhai tiszteletes és nemzeti BOGDÁNYI SAJGÓ ER'SÉBET
Asszony, bődög emlékezetű néhai férjfiúnak, tiszteletes és tu-
dós BATZONI INTZE MÁTÉ Uramnak, a' Kol'osvári Nemes
Reformata Ecclesia' Húséges Lelki Tanitójának és Ecclesiasticus
Curatorának, A' kegyelem' ajándékival gazdagon felékesített
ÁRVA ÖZVEGYE¹

Az Özönviz előtt lévő Embereknek
Életeket nézván, úgy látjuk, ezeknek
Hogy igen sok számok vólt Esztendejeknek:
Engedvén azt a' Bölts ISTEN e' Híveknek.
5 De már a' Szent Dávid Király' idejében,
Senki nem örült olly hosszás Életében:
Mert így szól Szent DÁVID' Soltáros könyvében,
Kilentzvenedik Rész' tizedik Versében:
Hogy Hetven Esztendők Életünk' Napjai,
10 Ha többek, Nyóltzvanra nyúlnak Határai;
De úgy-is terhesek Élőknek Sorsai,
Lévén sok próbái és fáradságai.
BOGDÁNYI ER'SÉBET Világ' Mezejében
Mikor járna Hatvan – Öt Esztendejében;
15 Látott néha elég örömet Szívében,
De néha része volt MÁRÁnak Szívében,
ÁBRAHÁMnak immár nyúgszik Kebelében
Fáradt Lelke, nem leszsz határ Örömében:
Föld' Golyóbisán-is él drága Nevében,
20 Híres MÁRÓ a' míg él Aeneisében.

Husztli László, Coll. Contra-Scribája

¹A szöveget a KvAKt Kt *Halotti prédikációk (Oratiji fuenebre)* című
fondjában őrzik, jelzete: 56.

II.

ÖRÖKKÉ TARTÓ SZOMBAT, mellybe e' mostan folyó MDCCL-VII esztendőben, Sz. András Havának V. napján, szombat napra virradó hajnal két orakor, megváltó Jesusától bóldog lelkére nézve bé-vitetett néhai tiszteletes és nemzetes VISKI SÁRA Asszony, nagy tudományú és kegyességü férjfiúnak, tiszteletes és tudós TSEPREGI T. FERENTZ uramnak, a' Kolosvári Nemes Reformatum Collegium' nagy hírű Theologus Professorának tiszta életü és ritka kegyességü HITES-PÁRJA, 1757.¹¹⁵

Hallván Királynéja a' gazdag 'Sébának
Hírét a' Salamon' nagy Tudományának,
Nagy Böltseségének, és Okosságának,
Addig nyugodalmat nem ada magának:
A' míg el nem méne Izrael' Földére, 5
Hogy ott Salamonnak jutna nézésére,
És figyelmezhetne nagy Böltseségére,
És szájának minden fontos Beszédére.
Méltán tselekedte ezt; mert a' Böltseknek
Társaságok használ minden Embereknek, 10
Világosságot ad a' látó Szemeknek,
És újjúlást az el-bádgjadott Szíveknek.
VISKI SÁRÁnak-is volt illy Bóldogsága;
Mivel Bölt FÉRJének áldott Társasága
Életében néki volt Világossága, 15
És bánatjai közt drága Orvossága.
De még ennél-is már nagyobb Szerentsére
Jutott, midön lépett Élete' végére;
A' LELKI SALAMON mert ez ő Hivére
Tekintvén, fel-vette Szent Egyességére. 20
Ennek hallgatja már Mennyei Letzkéjét,
Ebben nyugtatta-meg el-fáradt Elméjét,
Ebben találta-fel leg-főbb Szerentséjét,
Ezt imádja, mint a' Nagy ISTEN IGÉJÉT.

Husztli László, Coll. Contra-Scribája

¹¹⁵A szöveget a KvAKt Kt *Halotti prédikációk (Oratïi fuenebre)* című fondjában őrzik, jelzete: 477.

Szójegyzék

A fordítás választékos 18. századi magyar nyelven készült, de szókincsének markáns rétegét a ma már nehezen érthető latinizmusok képezik. A szójegyzék ezek magyar nyelvű értelmezését teszi közzé. A szavak írásmódját változtatás nélkül vettük át a szövegből. A magyar jelentések megjelölésekor nem az elsődleges jelentés közlése volt a cél, hanem a fordító szóhasználatának megfelelő, a fordítás szövege által is megerősített jelentés hű visszaadása.

Idegen szavak

absolvál feloldoz	contentum (meg)elégedettség
abutálás mértéktelen használat	contraversia vita
accepiál elfogad	cura kezelés, gyógmód
atheus istentagadó	damnáltatik ítéletet elszenved
ántidotum ellenszer	deák nyelv latin nyelv
bibliotheca könyvtár	dedicál ajánl
caput fej, szövegfejezet	decretum, dekretom rendelet, utasítás
censura egyházi adó	dialectica logika
classis osztály	difficultás nehézség, akadály
collégium iskola	dignitas méltóság
commentárius magyarázat	directio vezetés, irányítás
compendium fizetség, jutalom	distinctus választékos
conditio feltétel	ecclesiasticum regimen egyházi rendtartás
confirmál megerősít, visszaigazol	ecclesia egyház, egyházközség
consensus egyetértés, egyezmény	elemosyna az éves fizetést kiegészítő, papoknak járó természetbeni adomány
constantia állhatatosság	
contentiál utál, tagad	

eloquens ékesen szóló	monastica szerzetesi
epithaphium sírvers, sírfelirat	notarius jegyző
excentor véghez vivő	parental elbúcsúztat temetésen
excommunicál kiközösít	parlamentum parlament
exilium száműzetés	politia a közjót biztosító törvények, a köz érdekét szolgáló rendelkezések
fautor pártfogó	praeceptor tanító, tanár, professzor
foedus gyűlölködésen alapuló feszültség	praedicatio egyházi szónoklat
foveál táplál, éltet	pronunciál, pronunciáltat kinyilvánít(tat)
grammatica nyelvtan	protector védelmező
haereticus tévelygő	publice nyilvánosan, nyilvánosság előtt
hymnus Istent dicsőítő ének, himnusz	recusál elutasít
impediál gátol	régula törvény, szabály
inclinatio hajlam	relatio beszámoló, híradás
instál kér, könyörög	requirál követel, igényel
ispotály kórház	respublica köztársaság
judicium álláspont, döntés	revocál visszavon
kolica hasgörcs	sallarium fizetés
locus (szöveg)hely	schola iskola
magistratus világi előljárók, hivatali személyek	scotus skót
Mahumédánus mohamedán, muszlim	secularis status világi rend
medicus orvos	senatus tanácskozó és igazgató testület
(meg)frantzusodik nemi betegséget kap el	sententia ítélet
mobile ingóság	simulál tettét
moderatio mérséklés, mértéktartás, önuralom	
modesté szerényen	

solennitás ünnepélyes szertartás	suffragium szavazatok, közös állásfoglalás
sollicitál kérést előterjeszt, kér	svavitás kellemesség, kedvesség
sophistica megtévesztő, félrevezető	synodus zsinat
subscribál aláír	testamentom végrendelet
succedál következik, hatalmat megörököl	tractus vidék
	typographus nyomdász
	virtus erény

Helynevek jegyzéke

Aquensia	Aix-en-Provence, Franciaország
Aquitania	Aquitania, régió Délnyugat-Franciaországban
Argentina	Strasbourg, Franciaország
Aurelia	Orléans, Franciaország
Basilia, Basilea	Bázel, Svájc
Berna	Bern, Svájc
Bituria, Biturigum	Bourges, Franciaország
Cabria	Cabrières d'Avignon, Franciaország
Cameracum	Cambrai, Franciaország
Campena	Kampen, Hollandia
Cantuaria	Canterbury, Anglia
Carpentora	Carpentras, Franciaország
Druidus	Dreux, Franciaország
Emela	Emden, Németország
Ferraria	Ferrara, Olaszország
Fortretum	Forteret Kollégium, Párizs
Francofureum	Frankfurt am Main, Németország
Geneva	Genf, Svájc
Helvetzia	Svájc
Jacobeae	Saint James utca, Párizsban

Laussannia, Lansania Lausanne, Svájc
Londinia London, Anglia
Lotharingia Lotaringia, Franciaország északi régiója
Lugdunum Lyon, Franciaország
Luneria Lignières, Franciaország
Lutetia Párizs, Franciaország
Mediomatris Metz, Franciaország
Merindola Mérimondol, Franciaország
Monsbelganum, Monsbelgarda Montbéliard, Franciaország
Navarrena Navarra, tartomány Spanyolországban
Neaconum Neuchâtel, Svájc
Neracum Nérac, Franciaország
Noviodum Noyon, Franciaország
Nycaenia Nicea, Nikaia, egykori város Bithyniában
Paris Párizs, Franciaország
Pons Episcopi Pont-Évêque, Franciaország
Ratisbona Regensburg, Németország
Rhetica Rhetia, római tartomány, jelenleg a svájci Graubünden kanton területén fekszik
Rhodanus Rhône folyó, Svájc és Franciaország területein folyik át
Rotomágia Rouen, Franciaország
Sabaudia Savoya, a Savoyai-ház tartománya, melynek területe a Genfi-tótól délre, a Nyugati-Alpokban és a mai Franciaország és Olaszország egymással határos térségében fekszik
Sangalla Sankt Gallen, Svájc
Sanquintinum Saint-Quentin, Franciaország
Santonia Saintonge, franciaországi vidék, a mai Charente-Maritime megyében található
Spira Speyer, Németország

Stapulensia Étapes, Franciaország

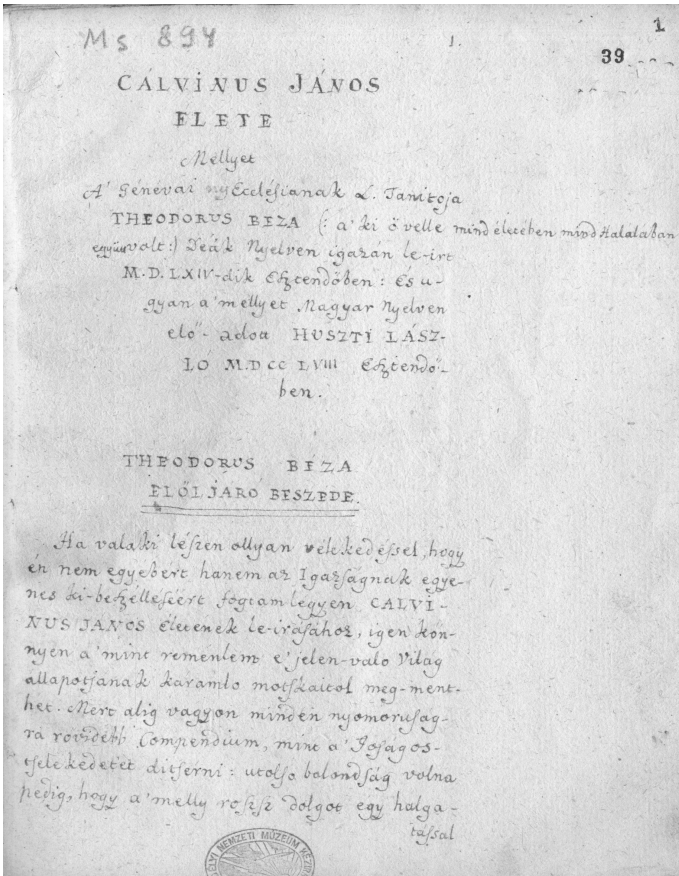
Tygurum Zürich, Svájc

Veralia Wesel, Németország

Vasseatia Vassy, Franciaország

Vormatia Worms, Németország

Képmelléklet

Huszti László Kálvin-életrajza autográf kéziratának címlapja

Névmutató

A névmutató a kötetben fellelhető valós személyek neveit tartalmazza. A nevek után zárójelben a szövegben előforduló névváltozatokat közöljük. Huszti László és Kálvin János nevét, illetve ez utóbbi latinizált és francia névváltozatait (Calvinus, Ioannes; Calvinus, Johannes; Calvinus János; Calvin, Jean), gyakori előfordulásuk miatt, nem tüntettük fel.

Adams, Alison 29

Alcianus, Paulus (Alciati della Motta; Giovanni Paolo) 92, 93

Alciato, Andrea (Alciatus, Andreas) 55

Alexandriai Arius (Areios, Arius) 87

Alexandriai Szent Atanáz (Athanasius; Athanasius Alexandrinus) 93

Angoulême-i Margit, Navarra királynéja (Navarrai Margit; Navarriai Királyné) 57, 58, 59, 74

Antiochiai Szent Ignác (Ignatius) 92

Aretius, Benedictus 92

Arnoletus (Arnoletus) 85

Augustinus (Aurelius Augustinus; Hippói Szent Ágoston) 21, 84

Backus, Irena 20, 21, 22

Batzoni Intze Máté 115

Baudouin, François (Balduinus, Franciscus) 97, 111

Baum, Guilielmus 20

Bellius, Martinus 88

Bentzik Erzsébet 17

Berthelier, Philibert (Bertelerius) 86

Bethlen Miklós 34, 44, 71

Beuren, Idelette van 68

Béraud, Francois 94

Bèze, Théodore de (Bèze, Theodor de; Beza, Theodorus; Béza Theodorus; Béza Tódor) 11, 19–30, 32, 34–39, 45, 46, 51, 84, 94, 99, 102, 103

Biandrata, Giovanni Giorgio (Blandrata György) 93

Bitskey István 41

Blanchet, Pierre (Blanchetus Peter) 74
Bock, Kaspar (Böckel, Kaspar) 66
Bogdányi Sajgó Er'sébet 14, 115
Bolsec, Jérôme-Hermès (Bolsecus) 84, 85, 90
Bordes, Jacques des (Bordensius, Jacobus) 103
Böckel, Kaspar (Hedio, Caspar; Hedijs; Heyd, Kaspar) 66
Brenz, Johann (Brentius; Brentzius, Johannes) 80
Butzer, Martin (Bucerus; Bucerus, Martinus) 60
Bullinger, Heinrich (Bullingerus; Bullinger Henrik) 73, 82, 88
Calvetus, Rajmundus (Calvetus, Remondus; Rajmundus) 83, 103
Calvinus Anna 102
Calvinus Antal 101
Calvinus Dávid 102
Calvinus Dorottya 102
Calvinus, Gerardus 53
Calvinus Susanna 102
Caroli, Pierre (Carolus, Petrus; Caroli Péter) 63, 75
Carpocrates (Cárpocranis; Alexandriai Karpokratész) 79
Castellio, Sebastianus (Castellión; Castello; Châtaillon; Châteillon, Sébastien) 74–76, 85, 88, 89, 90
Catalanus, Antonius 111
Cauraud (Coraldus) 59, 63, 65
Chazalon, Christophe 28, 29
Chenalatus, Petrus (Chenalatus, Péter) 100, 103
Chevalliér, Antoine-Raul 94
Chouët, Jacobus 24
Chouët, Petrus 24
Chrysostomos, Iohannes (Crisostomus; Aranyszájú Szent János) 86
Coladonius, Nicolaus (Colladon, Nicolas) 21, 23, 103
Coligny admirális (Coligny, Gaspard de) 42
Comenius, Johannes Amos 42
Constant, Benjamin 102
Constant, Charles 102

Constant, Jean 102
Cop, Nicolas (Copus, Nicolaus) 57
Copus, Gulielmus (Copus, Wilhelm) 57
Copus, Michael (Copus, Michaël; Cop, Michel) 103
Coraud, Ellie (Coraldus) 59, 63, 65
Cordier, Mathurin (Corderius, Maturinus) 54
Constant, Jean (Costanus, Ioannes Carolus; Costanus Carolus) 102
Costanus Joanna 102
Cranmer, Thomas (Crammerus) 89
Crespin, Jean 19, 30, 41
Creuziger, Caspar (Cruciger, Caspar; Crucigerus Gáspár) 69
Cserei Mihály 12, 15, 43
Cunitz, Eduardus 20
D'Aubigné, Théodore Agrippa 19
Dávid Ferenc 93
Democharus (Parrhesiastes) 91
Démoszthenész 91
Du Chemin, Nicolas (Duchemin, Nicolas; Cheminius, Nicolaus) 64
Dufour, Alain 20, 22, 29
Ecebolius (Balduinus, Franciscus) 97, 111
Eduárd, VI., angol király (Edward VI of England; Envardus) 81, 87, 89,
Eichel–Lojkine, Patricia 18, 36
Enochus Ludovicus (Enocus, Ludovicus; Énoch; Hénoch Louis) 103
Erzsébet, I., angol királynő (Elizabetha Királyné) 96
Estienne, Henri II. (Stephanus, Henricus II; Stephanus, Henricus) 71,
72
Eusterschulte, Anne 40
Étoile, Pierre Taisan de 'l (Stella, Petrus) 55
Fajt Anita 44
Farel, Guillaume (Farel, Guilhem; Farellus, Gulielmus; Delfiniai
Farellus) 59, 61–65, 70, 72, 74, 75, 79, 82, 83, 85, 87, 105, 106
Fazakas Gergely Tamás 47
Ferdinánd, magyar király 76

Ferenc, I., francia király (Angoulême-i Ferenc, francia király; Ferentz Király) 57, 59–61, 77

Ferenc, II., (navarrai), francia király] (Franciscus Secundus; Varranus; Varannus) 95, 101, 102

Flacius Illyricus, Matthias 81, 82

Flæten, Jon Øy garden 36

Flavius, Josephus 43

Foxe, John 19

Franca, Joanna 53

Franklin, Alfred 24

Gaál Botond 12

Galenus 57

Gallards, Nicholas des (Galasius, Nicolaus; Gelasius; Géladius) 68, 83

Gardy, Frédéric 20, 23–26

Gáborjáni Szabó Botond 27

Geißhüsler (Geisthauser; Miconius; Myconius, Oswald; Molitoris) 73, 74

Gentile, Giovanni Valentino (Gentilis, Valentinus) 91–93, 111

Gilby, Goddred 80

Goulart, Simon 29, 30

Graaf, G. Henk van de 15, 16

Greyerz, Kaspar von 18

Gribaldi Mofa, Matteo (Gribaldus, Mathæus) 90, 93

Grindal, Edmund (Edmundus Londiniai Püspök) 96

Griner de Feringen, Simon (Grinaeus, Simon; Grynaeus, Simon; Gryneus) 60, 63, 68

Grosse, Christian 18

Habsburg Károly, német-római császár (Carolus Quintus; Károly, V.) 76

Haro, David Lopez de 24

Henrik, II., francia király (Henricus Imperator) 94, 95

Heshusius, Tilemann (Heshusius, Tilemannus; Heßhusen; Heshsus) 96, 111

Hippokratész 57
Hoffmann Gizella 42
Hooper, John (Hoper, Johan; Hopperus, János) 89
Hosemann, Andreas (Osiander, Andreas) 77
Huszgen, Johannes (Oecolampadius, Johann) 73
Husztli Lídia 16
Ikafálvi János 13
Imre Mihály 41, 47
Jakab István 17
Katajala-Peltomaa, Sari 45
Károly, IX., francia király (Carolus, IX.) 96
Kemény János 34
Kendeffi Gábor 14
Kovács Ábrahám 12
Köpfel, Wolfgang (Capito, Wolfgang Fabricius; Capito Farkas) 60, 66,
73
La Forge, Étienne de (Forgeus István) 56
Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus (Lactantius) 92
Lajos, XII., francia király (Ludovicus, XII.) 61
Laon, Jean de (Laonius, Joannes) 28
Łaski, Jan (Lasco, Johanes) 98
Latimer, Hugh (Hugo) 89
Lányi György (Lani, Georgius) 41
Lefevre d'Étaples, Jacques (Faber, Jakobus Stapulensiai – öreg;
Faber-Stapulensis, Jakob) 58
Luffy Katalin 7
Luther, Martin (Lutherus, Martinus; Luther Márton) 20, 30, 31, 52, 56,
60, 69
Magyar Balázs 12
Mária, I., angol királynő (Mária Királyné) 89, 96
Martyr Vermigli, Petrus (Martyr) 78, 95
Maynier, Jean 77

McCallum, John 44
Melanchthon, Philipp (Melanthon, Philippus; Philippus) 75, 81
Ménager, Daniel 20
Mikusi Balázs 42
Mommor, család (Mommorius) 53
Morelli de Villiers, Jean (Morély Jean-Baptiste; Morinus János) 57
Niger, Anton (Nigrus, Antonius) 66
Normandie, Laurent de (Normedius, Laurentius) 83
Oláh Róbert 27, 42
Olivétan, Pierre Robert (Olivetan, Pierre Robert; Olivetanai Robertus Péter) 55
Ösz Előd 7
Pál pápa, III., (Alessandro Farnese) (Paulus, III.) 76, 111
Papp Kinga 7, 46
Pelagius 84
Perrin, Amie (Perrimus; Perrinus) 79
Pighio, Albertus (Pighius, Albertus; Pigghe; Pjghius) 75, 111
Pocqueto 77
Possidius 21
Quentin, Thierry (Quintinus) 77
Randall Coats, Catharine 19, 20
Rasmussen, Tarald 36
Rawles, Stephen 29
Rác Kálmán 7, 24, 25, 33
Remy, Jean 25
Reuss, Eduardus 20
Ridley, Nicholas (Ridlæus Miklos) 89
Roussel, Gérard (Ruffus, Gerardus) 59
Rózsafalvi Zsuzsanna 42
Saconeus, Gabriel 111
Sadoletto, Jacopo (Sadolatus, Jacobus; Sadoletus, Jácobus) 67

Samosatenus Paulus (Samostenus; Szamoszatai Paulosz; Szamoszatai Pál) 93

Saunders, Alison 29

Scrimger, Henry (Seringerus, Henricus) 103

Sebastianus 90

Selderhuis, Herman J. 36

Seneca, Lucius Annaeus (Seneca) 56, 110

Seymour, Edward (Somerset; Sommersetus) 81

Siebenhüner, Kim 18

Sipos Gábor 27

Sirató Ildikó 42

Skaricza Máté 45

Socini, Faustus

Socini, Lelio (Francesco Maria) (Socinus Lalius; Socinus Lalius Senensis; Socinus, Laelius; Sozzini; Sozini) 82, 88

Spiera, Francesco 90, 103

Stancaro, Francesco (Stancarus, Montanus) 95, 111

Stordeur, Jean (Stordeur Johannes; Storder János) 68

Sturm, Johannes 101

Szabadi István 7, 13

Szabó András 7

Szathmári Pap Zsigmond 27

Szatmárnémeti Mihály 27

Szegedi Kis István 45

Szervét Mihály (Servetus Michaël; Villanovánus, Michaël; Villanovánus, Michaël; Villanovus, Michael Servetius; Villanueva, Miguel de; Villeneuve, Michel de) 58, 82, 85, 87, 91, 92, 111

Szilágyi Emőke Rita 44

Szónyi Nagy István 40–42, 45

Szónyi Sámuel 15

Tagaut, Jean 94

Teleki Ádám 14, 16

Teleki József 15

Tertullianus, Quintus Septimius Florens (Tertullianus) 92

Toivo, Raisa Maria 45

Tóth Zsombor 12, 19, 40, 41, 44, 47

Toussain, Pierre (Tossanus, Petrus) 74

Török István 13

Tremellius, Immanuel (Tremelius, Immanuel) 71

Tsepregi T. Ferentz 116

Tyacke, Nicholas 44

Valois Renáta, modenai és ferrarai hercegnő 61

Vesfalus 111

Viret, Pierre (Petrus Viretus; Orbéi Viretus Péter; Viretus Péter) 62,
70, 72, 74, 79

Viski Sára 14, 116

Volmar, Melchior Rufus (Volmarus, Melchior) 56

Volz, Paul (Volsius, Paulus; Volsius Pál) 68

Waldo, Peter 95

Wass Dániel 15

Watt, Joachim von (Vadian, Joachim; Vadianus) 83

Wälzholz, Hannah 40

Windisch Éva 34

Zsigmond Ákos, II., lengyel király és litván nagyfejedelem 89

Zwick, Johannes (Zvichius; Zwik, Jean) 73

Zwingli, Ulrich (Zvinglius; Zwinglius) 31, 52, 60, 73, 74